

Қ. МУФТАЙДИНОВ, Қ. ЙЎЛДОШЕВ

ШАРҚ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ
2002

Муфтайдинов Қ, Йўлдошев Қ.

Шарқ иқтисодий таълимотлар тарихи/Масъул муҳаррир
А. Сотволдиев. —Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси
нашриёти, 2002.—128 б.

1. Автордош.

Ушбу ўқув қўлланмада Шарқ иқтисодий таълимотлари ва кадриятлари, Уйғониш даври Ўрта Осиё алломаларининг иқтисодий қарашлари, Амир Темур ва темурийлар даври, XIV асрдан эътиборан XX аср миллий-маърифий оқим вакилларининг иқтисодий таълимотлари ҳамда янги XXI аср арафаси ва ўтиш даври ўзбек миллий иқтисодий таълимоти, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт концепцияси ўз ифодасини топган.

Қўлланма олий ўқув юрғларининг иқтисодий факультетлари талабалари, тадқиқотчилар, илмий ходимлар, умумтаълим мактабларининг иқтисодий билим асослари ўқитувчилари ва ўқувчилари ҳамда шу соҳага қизиққан барча китобхонларга мўлжалланган.

65.02+65.9(5Ў)

Масъул муҳаррир: А. СОТВОЛДИЕВ, *иқтисод фанлари доктори, профессор.*

Тақризчилар: А. АБДУЛЛАЕВ, *Андижон муҳандислик-иқтисодиёт институти профессори, иқтисод фанлари доктори,*
Ж. ЖАЛИЛОВ, *Андижон Халқ таълими ходимлари малакасини ошириш институти ректори,*
Т. МАТМУСАЕВ, *Андижон Давлат Тиббиёт институти доценти, иқтисод фанлари номзоди.*

Махсус муҳаррир: А. ХОЛЛИЕВ, *ЎЗМУ доценти, тарих фанлари номзоди*

М $\frac{0603000000-342}{361(04) - 2002}$ Қатъий бюр.— 2002

ISBN 5-86484-005-X

©А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002

КИРИШ

Севимли Ватанимиз Ўзбекистон мустақиллик йўлидан дадил қадамлар билан шитоб юриб бормоқда, ижтимоий-иқтисодий соҳаларда тарихий ютуқларни қўлга киритмоқда. Бироқ бу мустақиллик идрок этилмоғи, қадрланмоғи, у бизга бераётган имкониятлардан фойдаланилмоғи, қисқаси, у янада мустақкамланмоғи лозим. Мустақил ўзбек фани намояндалари, зиёлилари олдига катта ва масъулиятли илмий-амалий вазифаларни ҳам қўймоқда. Вазифа узоқ мустамлакачилик туфайли ўз тарихидан, миллий қадриятларидан, ўзлигидан йироқлаштирилган ўзбек халқининг ўзлигини англатиш, унинг қандай буюк даҳолар авлоди эканини ҳис эттириш, қалбида ўзбеклик гурурини уйғотиш ҳамда ана шулар орқали ўзининг буюк келажагини барпо этишга куч-қудрат ва кўтаринки руҳ бағишлашдир.

Президентимиз Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асарига мустақиллик инъом этган миллий ва маънавий қадриятларимиз ҳамда уларга асосланиб бажаришимиз лозим бўлган долзарб вазифаларимиз ҳақида қуйидагилар ёзилган:

«Муболағасиз айтишимиз мумкинки, фанимиз, ақл-заковат салоҳиятимизнинг ноёб ва гўзал биносига бундан кўп асрлар муқаддам пойдевор солинган эди. Мамлакатимиз фани жуда қадим замонлардан юксала бошлаганини, унинг чуқур ва қудратли илдизлари борлигини фахрланиб айтаоламиз. У асрлар давомида ўзбек миллатига, бутун инсониятга табиат сирларини ўрганишда, илоҳиёт, адабиёт-шунослик ва тилшуносликда ишончли хизмат қилиб келмоқда.

Узоқ ўтмишдаёқ ўзбек халқининг илғор мутафаккирлари олиб борган тадқиқотлар, уларнинг амалга оширган кашфиётлари жаҳон, умуминсоният фани ва маданиятининг олтин

хазинасидан ўрин олган. Билимлар хазинасини очган буюк аждодларимизнинг номлари бутун дунёга машҳур...» Муаллиф ўз асарида яна шуни уқтирадики, бугунги олимларимиз буюк аждодларимиз ишларини давом эттириб янги, ҳали кам ўрганилган долзарб муаммоларни тадқиқ қилиб республикамизнинг ривожланишига сезиларли ҳисса қўшишлари керак.

Давлатимиз раҳбарининг ана шу кўрсатмаси илм-фаннинг ҳамма соҳаларида буюк аждодларимиз қолдирган мўътабар маънавий неъматлар ва илмий қадриятларни тадқиқ қилиб, ўзбек халқининг бугунги авлодларига етказиб беришга даъват этади. Табиийки, буюк алломаларимиз, фан даҳолари бизга қолдирган миллий қадриятларидан бири — тарихий иқтисодий ғоялар, таълимотлар, қарашлардир. Буюк аждодларимизнинг тарихий иқтисодий таълимотларини ўрганиш, тадқиқ этиш, уларни бугунги иқтисодий ислохотларга хизмат қилдириш, ёш авлоднинг иқтисодий тафаккурини алломаларимиз иқтисодий мероси руҳида тарбиялашимиз ҳар қачонгидан долзарброқ бўлиб қолди. Маълумки, замонавий иқтисодий тафаккур, унинг таркибий қисми бўлган бозор иқтисодиёти илмини ўрганишда, айниқса, давримиз руҳи талабларига мос келувчи иқтисодчи кадрлар тайёрлашда «Иқтисодий таълимотлар тарихи» ва «Иқтисодиёт тарихи» фанларининг ўрни ва аҳамияти беқиёс каттадир. Бироқ иқтисодий илм масканларимизда ўқитилаётган «Иқтисодий таълимотлар тарихи» фани дастури, ўқув дарсликлари ва қўлланмалари Россияда ҳозирда ва илгари чоп этилган қўлланмалар асосида бўлиб келди. Маълумки, ушбу ҳолат Президентимизнинг Республика Олий Мажлиси IX-сессиясида «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиёт пойдевори» номли нутқида қаттиқ танқид қилинди: «Эски қолипда, мустабид даврида ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан халос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргатолмаймиз, ахир. Буни барчамиз тушунишимиз, англашимиз даркор». Ҳақиқатан ҳам эски қолипда ёзилган ўқув қўлланмалари миллийликдан йироқ, уларда миллий қадриятлар баён этилмаган, инсоният илми асосларини яратиб кетган улугларимиз мероси акс эттирилмаган, мустақиллик руҳи сингдирилмаган.

Демак, миллий қадриятлармизни, ўзлигимизни англатадиган, миллий ғурур уйғотадиган, буюк тарихимиз билан ҳақли равишда қувонадиган дарслик ва қўлланма яратмоғимиз зарур. Бошқа ижтимоий фанларда бўлаётгани каби «иқтисодиёт назарияси», «иқтисодий тарих», «иқтисодий таълимотлар тарихи» фанларида ҳам миллий уйғонишга чорловчи қўлланмалар яратиш даври келди. Буни мустақиллигимиз, уни мустаҳкамлаш вазифалари, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонуни», «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» талаблари тақозо этмоқда.

Ана шу заруриятдан келиб чиқиб, «иқтисодий таълимотлар тарихи» фани таркиби ва мантиқида ўзимизнинг, Шарқ иқтисодий таълимотларининг муносиб ва ҳақли ўрнини топтириш долзарб вазифа бўлиб қолаётир. Шундай олижаноб вазифани бажарилишига баҳоли-қудрат ҳисса қўшиш мақсадида «Шарқ иқтисодий таълимотлар тарихи» номли ўқув қўлланмаси ёзилди.

Биз асосан Шарқ иқтисодиёт таълимотлари тарихини, хусусан, ўзбек мумтоз адабиёти нашрларидаги иқтисодий қарашларни ўрганишга, улардаги асосий иқтисодий ғояларни илғашга, уларнинг энг муҳимларини ажратиб олиб, маълум бир тизимга киритишга ҳаракат қилдик.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, иқтисодий таълимотлар, қарашлар, ғоялар, кўп қиррали ва кўп томонламандир. Айниқса, тарихий иқтисодий қарашлар бугунги кун нуқтаи назаридан анча мураккаб ва мулоҳазалидир. Зеро, иқтисодий таълимотлар деганда мулк билан унга эгаллик қилиш, тасарруф этиш, уни ва ундан келган натижаларни истеъмол қилиш, тақсимлаш, алмаштириш билан боғлиқ қарашлар тушунилади. Тарихдан маълумки, турли даврларда ишлаб чиқаришнинг, мулкий муносабатларнинг, бош-қа иқтисодий алоқаларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти турлича тушунилган, талқин қилинган, баҳо берилган. Ушбу ўқув қўлланманинг таркибий тузулишини белгилашда ва таълимотлар моҳиятини баён этишда ана шу ўзига хос жиҳатлари назарда тутилди.

Ушбу ўқув қўлланмасини яратишда мантиқийлик ва тарихийлик, замонавийлик, узоқ ва яқин мозийдаги иқтисодий ғояларнинг бугунги юксак цивилизация даври билан

боғлиқ жиҳатларини баён этишга эътиборни қаратдик. Бунда шунга асосландикки, биринчидан — илк иқтисодий таълимотлар бизнинг Шарқда, Ўрта Осиёда пайдо бўлган, зеро, иқтисодий билимлар иқтисодиёт ривож топган минтақалар ва маконларда вужудга келади. Шарқ эса инсоният иқтисодиёти бешигини тебратган макон эканлиги тарихий, илмий манбалардан маълум ва машҳурдир; иккинчидан — Шарқ иқтисодий таълимотлари тарихида ислом иқтисодий ғоялари мантиқий ва устқурмавий аҳамият касб этади. Бошқача айтганда, Шарқда пайдо бўлган иқтисодий қарашлар заминиди муқаддас «Куръони Карим», «Ҳадислар», ислом оламининг бошқа манбалари ётади. Ана шу мулоҳазалар қўлланма тузилишини белгилаб берган асослар бўлди.

Ушбу китобнинг ислом иқтисодий қадриятларига бағишланган III-бобини ёзишда иқтисод фанлари доктори, профессор А. Абдуллаев, иқтисод фанлари номзоди, доцент Н. Араббоев ва иқтисод фанлари доктори, профессор Қ. Йўлдошев ҳамкорлик қилдилар. Шунингдек, қўлланманинг II-бобини ёзишда тарих фанлари доктори, профессор А. Раззоқов ишларидан ҳам фойдаланилди.

Албатта, ҳар қандай янги иш маълум камчилик-нуқсонлардан холи эмаслиги маълум. Шунинг учун китобда йўл қўйилган, муҳтарам ўқувчиларимиз, ҳамкасбларимиз илғаган камчиликлар ишимизнинг бундан буён янада такомиллашувига ёрдам қилади деган умиддамиз. Агар ушбу қўлланма халқимиз иқтисодий тафаккурини шакллантиришга, уларнинг узоқ ва яқин тарихимиз иқтисодий қарашларидан баҳра олиб, миллий ўзлигимизни англаш, миллий ғурур ва буюк келажагимизга комил ишонч туйғуларини уйғотишга озми-кўпми ҳисса қўшса муаллифлар ўзларини бахтли ҳисоблайдилар.

2. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ УМУМИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Мамлакатимиз бозор иқтисодиёти асос бўлувчи янги жамият қуришга киришар экан, унинг қуйидаги ўзига хос тамойилларини инобатга олди ва уларга риоя қилиб бормоқда. Бозор иқтисодиётининг чуқур моддий асосини товар ишлаб чиқариш, товар-пул муносабатлари ташкил этади. Бунинг маъноси — ишлаб чиқарувчилар, хўжалик юритувчи барча субъектлар фаолияти товар муносабатлари билан белгиланади, бозор учун ишлаш, бозор талабларига мослашиб ишлаш, пировард мақсад — сармоияни кўпайтириш, фойда олишдир. Демак, бозор иқтисодиёти пировард мақсад-фойда олишни олдиндан кўра билиш ёки ана шу ҳисоб-китоб билан ҳаракатни йўлга қўйишдир;

— бозор иқтисодиётининг энг муҳим тамойилларидан бири — бутун жамиятнинг, унинг ҳар бир аъзосининг товар ишлаб чиқарувчисига айланишидир. Зеро, товар ишлаб чиқарувчи бўлмай туриб, истеъмолчи бўлиш мумкин эмаслигидир. Бошқача айтганда, бозорга «қуруқ қўл» билан эмас, товар ва хизматлар таклифи билан чиқишдир. Бу ҳол бозорнинг товар ва хизматлар билан тўйинтиради, демак, мўл-кўлчиликка бозор иқтисодиёти асос солади экан;

— бозор иқтисодиёти яна бир ажойиб тамойилни илгари суради — истеъмолчининг ишлаб чиқарувчи устидан ҳукмронлигига олиб келади. Бундай шароитда товар ишлаб чиқарувчилар тақдири тўлалигича истеъмолчилар, яъни халқ тасарруфига ўтади. Даромад (пул) эгаси ўзи истаган, ўзига ёққан товар ёки хизматни танлаб ва истаганича сотиб олиш имкониятига эга бўлади. Худди шу маънода, бозор иқтисодиётини умуминсоний қадрият дейилса керак, худди шунда инсон қадр-қиммати ўз ўрнига тушса керак;

— бозор муносабатларининг яна бир муҳим унсури — рақобат ва рақобатчиликдир. Бу тамойил бозорни шунчаки товарлар ва хизматлар массаси билан тўлдириб қолмай, уларнинг сифати, истеъмол қийматини ҳам устуворликка чақиради. Албатта бунинг учун рақобатчилик шартини шакллантириш керак, рақобатбардош товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришнинг иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий асосларини яратмоқ даркор. Бозор иқтисодиёти-

нинг юқорида зикр этилган барча тамойилларини тўлақонли ишлаши эса чуқур, кенг қамровли ислоҳотларни талаб этади. Бундай ислоҳотлар эса пухта ишланган илмий концепцияга асосланиши лозим бўлади.

3. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ЙЎЛЛАРИНИНГ ХИЛМА-ХИЛЛИГИ ВА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЎЗИГА ХОС ЙЎЛИ

Биз юқорида бозор иқтисодиётига ўтиш йўли объектив зарурат экани, Ўзбекистон ҳам бундан мустасно бўлиши мумкин эмаслиги ҳақида тўхталган эдик. Дарҳақиқат, бозор муносабатларини шакллантириш Ўзбекистонни буюк давлатга айлантиришнинг, ўзбек халқини ўзининг тарихий буюклигини тиклашнинг, унинг ўз тарихий, илмий, маънавий, иқтисодий салоҳиятига мувофиқ турмуш тарзини вужудга келтиришнинг бирдан-бир тўғри йўли деб белгиланган бўлса-да, бундай янги иқтисодий тизимга тарихан қисқа муддатларда, камроқ захмат ва қийинчиликлар чекиб ўтиб олиш муҳим масаладир. Демак, мамлакатни бозор иқтисодига олиб боришнинг илмий асосланган концепциясини ишлаб чиқиш зарурати туғилади. Бу заруратни англаш, унинг асосларини, тамойиллари, ўтиш воситалари ва асосий йўналишларини белгилаб олиш керак эди. Бу жуда катта илмий салоҳиятни, катта ҳаётий тажрибани, чуқур тафаккурни, тарихий тараққиётни таҳлил эта билиш салоҳиятини талаб этар эди. Ана шундай салоҳиятга эга бўлган тарихий шахс Аллоҳ томонидан халқимизга инъом қилинган эди. Бу тарихий шахс — Ислом Каримовдир. У миллатнинг энг қийин даврида, миллат тақдирини белгилаб берилиши керак бўлган айни даврда мамлакат ва халққа раҳбарликка келган эди. Янги жамият куришнинг илмий концепциясини ишлаб чиқиш айнан ана шу кишининг зиммасига тушди. Тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Ислом Каримов ўзига тарих юклаган ғоят оғир ва маъсулиятли вазифани муваффақиятли удалади, у жаҳонда андозаси йўқ бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси меъмори бўлаолди. Бугун бу концепциянинг ғоят илмий асосланганлигини, унинг тўғрилиги ва ҳаққонийлигини жаҳон жамоатчилиги эътироф этмоқда.

Ислом Каримов ишлаб чиққан Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясининг халқаро эътирофи турли халқаро анжуманларда қайд этилмоқда. Бунинг яна бир исботи унинг «Ўзбекистон — иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли китобларининг дунёнинг турли тилларига таржима қилиниб, оммавий нусхаларда чоп этилаётганидир. Энг муҳими — бу концепциянинг ҳаётийлиги, ўз самараларини бераётгани, Ўзбекистон иқтисодиётининг ўсиш суръатларининг тобора кўтарилиб бораётгани, МДҲ давлатлари ичида энг барқарор тараққиёт изига тушиб олганлигидир. Масалан, 1996 йилда 1995 йилга нисбатан ялпи миллий маҳсулотимиз 1,6 фоиз ўсган бўлса, бу ўсиш суръати 1997 йилда ўтган йилга нисбатан 5,2 фоизни ташкил этди. Иқтисодиётимизнинг айрим тармоқларидаги иқтисодий ўсиш суръатлари эса яна ҳам юқорироқдир.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясини ишлаб чиқишда унинг муаллифи бозор иқтисодиёти ва ислохотларининг негизини ташкил қилувчи йўллари-нинг ғояси хилма-хил эканлигига эътибор қаратди, бу хилма-хил йўллар чуқур ўрганилди, таҳлил қилинди, хулоса ва умумлашмалар ясалди. Масалан, «америка», «француз», «япон», «немис», «швед» андозалари, Жануби-шарқий Осиёдаги ёш ривожланаётган мамлакатлар моделлари, моҳияти очиб берилди. Ана шу андозаларни таҳлил этиш билан бирга уларнинг ижобий, биз учун яроқли томонлари аниқлаштирилди. Ана шу илмий таҳлил И. Каримовга қуйидаги хулосани чиқаришга асос бўлди: «Биз бошқа давлатларнинг ривожланиш жараёнида тўпланган ва республика шароитига тадбиқ қилса бўладиган барча ижобий тажрибалардан фойдаланиш имкониятини истисно қилмаймиз. Айни чоғда бирон-бир андозадан, ҳатто у муайян мамлакатда ижобий натижаларга олиб келган бўлса ҳам, кўр-кўрона нусха кўчириш мутлақо номақбулдир...

Шу сабабли, бизнинг қатъий нуқтаи назаримиз жаҳон тажрибаси ва ўз амалиётимиздан олинган жамики фойдали тажрибаларни рад этмаган ҳолда ўзимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлимизни танлаб олишдан иборатдир...» (ўша асар, 25-бет). Бу ўзимизга хос йўл «халқимиз-

нинг ҳаёт шартлари ва мусулмонча турмуш тарзининг миллий хусусиятлари, шарқ маданий оламига мансублик», юртимизнинг бой табиий-хом ашё бойликлари, иқтисодий потенциалимиз, инсон салоҳиятларимиз ва бошқа миллий асосларимизни ҳисобга олиниб ишлаб чиқилди. Бозор муносабатларига ўтишнинг Ўзбекистон хусусиятлари Президентимизнинг машҳур *беш тамойида* ўз ифодасини топди.

4. БЕШ ТАМОЙИЛ — БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ — ЎЗБЕКИСТОН КОНЦЕПЦИЯСИ АСОСИ

Концепция муаллифи Ислом Каримов қайд этган эдики, «Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлини яратиш учун замин йўқ эмас. Шарқда одамлар азалдан савдо-сотик билан шуғулланганлар. Шу боисдан, бу ерда бозор шароитида ривожланишнинг ўз тарихий тажрибаси мавжуд» (ўша асар, 33-бет). Муаллиф ўз миллий тарихий тажрибамиз, бугунги катта салоҳиятимиз ва жаҳон тажрибасига асосланиб ўзининг беш тамойилини яратди.

а) Иқтисодиётнинг мафкурадан холи бўлиши, унинг устиворлиги

Собиқ социалистик жамиятда бутун ижтимоий ҳаёт, хўжалик фаолияти ҳам «*Сиёсат иқтисодиётдан устун бўлади, устун бўлмаслиги ҳам мумкин эмас*» деган қоидага асосланган эди. Мамлакат иқтисодиётининг тузилиши, миллий даромаднинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши, партиянинг сиёсати ана шу шиорнинг талабларига бўйсундирилган эди. Бу сиёсат қандай оқибатларга олиб келганлиги ҳаммага аён. Ана шу ҳолатни чуқур таҳлил этиб, ундан керакли хулоса чиқарган Президентимиз И. Каримов иқтисодиёт ва сиёсат алоҳида-алоҳида ижтимоий муносабатлар экани, уларнинг ҳар бири ўз қонунлари билан ривожланиши, булар ўртасидаги нисбатда иқтисодиётнинг устиворлик қилиши кераклиги ҳақидаги хулосага келди.

Бу қоида иқтисодиёт ҳаётнинг асоси экани тўғрисидаги умумбашарий қонуниятга асосланади. Зеро, кучли, замонавий тузилишга, моддий, илмий ва ижтимоий асосга суянган иқтисодиёт бўлмаса, мамлакат халқининг фаровонлиги ҳам, миллий хавфсизлиги ва тинчлиги халқаро нуфузи ҳам бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам мустақилликнинг иқтисодиётини барпо этиш, унинг таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш учун ҳаракат бошланди. Албатти, амалда иқтисодиётнинг устуворлигини таъминлаш осон кечмайди, бу жуда чуқур ўйланган иқтисодий сиёсат ўтказишни тақозо этади. И. Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» номли асарида бу сиёсатни изоҳлаб қуйидагиларни ёзади. *«Биз эса энгил йўлни қидирмадик. Ислоҳ қилишнинг дастлабки босқичларида истеъмол бозорини бир қадар чеклашга мажбур бўлдик. Айни чоғда маблағ ва заҳираларни иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларга сарфлаб, хорижга маҳсулот тайёрлайдиган, илғор технология базаси билан жиҳозланган замонавий корхоналар барпо этиб, ички бозорни ўз молларимиз билан тўлдириш йўлидан бордик. Шу мақсадлардан келиб чиқиб, ўз маблағларимиз ва олган қарзларимизнинг асосий қисми инвестицияларга, республикага янги технология ва техника келтиришга сарфладик. Истеъмолни эмас, балки инвестицияларни кўпайтирдик. Бугунга келиб бу сиёсат ўз самарасини бермоқда...»* (192—192-бетлар)

Халқимиз ва бутун дунё кўз олдида миллий иқтисодиётимизнинг моддий таянчи бўлган улкан корхоналар қурилди ва яна қурилмоқда, ҳатто илгари бўлмаган иқтисодиёт соҳалари ҳам қад кўтармоқда. Бу «Ўзбекистоннинг дунёга танитиш, ҳамкорлик ва жаҳон иқтисодига қўшилиш» учун замин яратиш, бу иқтисодиёт ҳақиқатан ҳам сиёсатга нисбатан устувор муносабат эканини амалда исботланиши демакдир.

б) Давлат — иқтисодий ўзгаришларнинг ташаббускори ва ислоҳотчиси

Бу тамойил, аввало умумбашарий қадриятлардан келиб чиқади. Зеро, И. Каримов «Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» номли рисоласида ёзганидек,

жаҳон тажрибаси иқтисодиётни давлат йўли билан тартибга солиб туриш зарурлигини кўрсатди: бунинг устига том маънода ўзини-ўзи тартибга солиб турадиган бозор йўқ, ҳамма даврларда давлат ўз мақеига кўра иқтисодиётга таъсир этиб келган. Аммо бозор иқтисодиётига ўтиш барча мамлакатларда бир хил кечмаганидан давлатнинг етакчилик роли ҳам ҳар хил кечади. Ўзбекистон ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини қуради, бунда давлат тартибга солиб турувчи роль ўйнаши муқаррардир.

Хўш, давлатнинг бош ислоҳотчи ва иқтисодиётни тартиблаштириб турувчи бўлишини нималар тақозо этади? Бу саволга Президентимизнинг бир қатор асарлари ва чиқишларида аниқ ва тушунарли жавоблари мавжуд. *Биринчидан*, эски тузум парчаланган, янги жамият ҳали қурилмаган бир шароитда «*иқтисодиётни бошқаришни қўлдан чиқариб юбориш, унинг тараққиётини ўз ҳолига ташлаб қўйиш мумкин эмас*» (кўрсатилган асар, 55-бет); *иккинчидан*, республикамиз аҳолисининг турмуш даражаси паст, у ўзини ўзи ҳимоя қилаолмайди, у бозор иқтисодиётининг катта заҳматларига чидай олмайди. Бундай шароитда давлат керак, у ўтиш даврида аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш учун миллий даромадни қайта тақсимлаш воситасида унга таянч бўлади; *учинчидан*, бозор иқтисодиётини қуриш ғоят қийин вазифа. Бозор муносабатларининг қарор топиши даврида «*давлат ислоҳотлар жараёнида фаол иштирок этиши, унинг ташаббускори бўлиши ва ислоҳотни изчиллик, қатъийлик билан амалга ошириши шарт*» (ўша асар 56-бет). Давлатнинг бу борадаги етакчилиги шундаки, у янги иқтисодиётга тезроқ ва қийинчиликларсиз ўтишга ёрдам беради, ислоҳотларнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқади, ислоҳотларни амалга ошириш дастурини тузади ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий воситаларини белгилайди. Ислоҳотлар концепцияси муаллифи И. Каримов бу масалада шундай қатъий фикрни айтади: «*...давлат ислоҳот жараёнининг барча босқичларида етакчи ўринда туриши, бу жараённинг марказида бўлиши шарт*» (ўша асар, 57-бет. Таъкид бизники. — муаллиф). Дарвоқе, бугун бу тамойилнинг нақадар тўғри эканини МДХ давлатларидагина эмас, бутун дунё миқёсида эътироф этмоқдалар.

в) Бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич амалга оширилиши

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич мос эволюцион тараққиёт йўли орқали ўтиш зарурати бир қанча сабаблар билан боғлиқ эканлигини концепция муаллифи Президент И. А. Каримов бир қанча далиллар билан асослаб берган. *Биринчидан*, Ўзбекистоннинг энг яқин тарихи социалистик тузуми билан унинг истиқболидаги тизими «*бир-бири билан мутлақо келишаолмайдиган икки хўжалик тизими-дир.*» Бунда эски иқтисодиётни такомиллаштириш эмас, балки тамомила янги хўжалик юритиш тизимини барпо этиш талаб этилади. «*Бу бир сифат ҳолатидан иккинчисига ўтишдир.*» Шунинг учун ўтиш вазифаларини бирданга амалга ошириб бўлмайди, у бир қанча босқичларни ўз ичига олувчи нисбатан узоқ давр доирасида амалга ошади; *иккинчидан*, янги иқтисодий тизимни фармонлар ва қонунлар чиқариш билан куриб бўлмайди, бундай иқтисодиёт тегишли инфраструктурани ва ҳуқуқий базани яратишни талаб этади. Бошқача айтганда, бир ижтимоий-иқтисодий тизимдан иккинчисига инқилобий сакрашлар билан эмас, эволюцион ривожланиш орқали ўтилади. Бундай ҳол бозор иқтисодиётга тўла равишда ўтган мамлакатлар тажрибасида ҳам исботланган. Масалан, бозорга ўтиш даври Буюк Британияда 200 йил, Францияда 150 йил, Германия ва АҚШда 80—100 йил давом этган. Бироқ, бундан ҳали Ўзбекистоннинг ўтиш даври шундай узоқ бўлар эканда, деган хулоса келиб чиқмайди. Зеро, ҳозир цивилизация шароитида ўтиш даври кескин қисқарди. Бунинг устига, Ўзбекистон, Президент Ислам Каримов қайд қилганидек, беқиёс имкониятлар мамлакатидир; *учинчидан*, одамларнинг тафаккурини, одат тусига кирган қоидаларини, янги жамият қоидалари ва талабларига уларнинг мослашуви ҳам маълум вақт талаб қилади. Бу соҳадаги вазифалар анча мураккаб кечиши табиийдир. Шунинг учун одамларни катта ўзгаришларга тайёрлаш ҳам аста-секин амалга оширилади. Ҳозирча мамлакатимиз ўтиш даврининг *биринчи босқичининг* вазифаларини амалга оширди, 1995 йилдан бошлаб *иккинчи босқич* вазифаларини бажаришга киришди. Бу босқичда хусусийлаштириш жараёни ниҳоя-

сига етказилади, иқтисодиёт янада либераллашади, баҳолар эркинлашади, нодавлат сектори тобора кучайиб боради, қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларига хос хўжалик шакллари — фермер, деҳқон, пайчилик, ижара ва пудрат хўжаликлари вужудга келтирилади, янги тизимнинг қонуний асослари яратилади в.ҳ. Гап ўтиш босқичлари устида бораётган экан, мантиқий жиҳатдан мулоҳаза қилиниб шуни айтиш керакки, ўтиш босқичлари фақат иккитадан иборат бўлмаслиги керак. Ривожлана бориш, янги иқтисодий тизимни қуриш жараёнида яна янги-янги вазифалар, ечимлар ойдинлашади, яъни *оралиқ босқичлар* бўлиши кутилади; *тўртинчидан*, бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич бўлиши сабабларидан яна бири — асосан ўз куч ва имкониятларига асосланиб ҳаракат қилишдир. Бу қоида хориждан олинadиган кредит, бошқа ёрдамларни инкор этмайди, хориж ёрдами фақат миллий имкониятларни ишга солиб юборишга асқотади. Ўзбекистоннинг ички имкониятлари беқийсдир. Президентимиз «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» номли китобида қайд қилганидек, мамлакатимиз ҳудудида 2,7 мингдан зиёд қазилма конлар аниқланган, 900 дан ортиқ коннинг заҳиралари 970 млрд. АҚШ долларини ташкил этади, умумий хом ашё потенциалимиз 3,3 триллион АҚШ доллари даражасида баҳоланмоқда. Ҳозир ҳар йили 5,5 миллиард долларга тенг миқдорда қазилма бойликлар олинаётир, уларнинг ёнига яна 6,0—7,0 млрд. долларлик янги заҳиралар қўшилиб бормоқда. Топилган, аниқланган заҳираларни ишга солиш, уларни миллий иқтисодиёт учун ишлашини йўлга қўйиш эса нафақат вақтни, балки сармоялар топиб йўналтиришни ҳам талаб этади. Бу жараён эса босқичма-босқич рўёбга чиқади.

г) Қонун устуворлигини таъминлаш

Биз қураётган фаровон демократик фуқаролик жамияти ва ўтказилаётган чуқур иқтисодий ислохотлар мустақкам қонуний асосга суянгандагина ҳақиқатга айланиши мумкин. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки давридан бошлабоқ тегишли қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар қабул

қилишга киришилди, қонун олдида барча хўжалик субъектларининг, жамият барча аъзоларининг тенглигига эришишга ҳаракат қилинди. Агар қабул қилинган, қабул қилинаётган қонунлар таҳлил этилса, бу қонунлар ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олганлигини кўрамиз. Улар орасида мамлакатимизнинг давлат мустақиллигини таъминлаш, ташқи иқтисодий ва сиёсий муносабатларини қуриш, бозор муносабатларини тартибга солиб турувчи қонунларни кўриш мумкин. Масалан, **Ер ҳақидаги, унинг ижараси, мулкчилик, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, тадбиркорлик, банклар, рақобат, антимонопол фаолият, банкротлик, солиқлар, гаров, суғурта, хорижий инвестициялар, фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги** каби қонунларимиз шулар жумласидандир. Президентимиз кўрсатмаси билан илгари қабул қилинган кўпгина қонунларга ўзгартиришлар, қўшимча ва тўлдиришлар киритиб борилаётир. Зеро, улар бугунги кун руҳини, талабини акс эттирмоғи лозим.

Хўжалик юритишга оид қонунлар билан бирга асосий эътибор *«инсоннинг конституцион ва юридик ҳуқуқларини, ижтимоий кафолатларни ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашни таъминлайдиган қонунларни ишлаб чиқишга»* қаратилди. *«Инсон, жамоат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва эркинликларини, виждон ва дин эркинлигини тартибга солувчи»* қонунлар яратишга йўналтирилди. Натижада, иш бандлик тўғрисида, ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида, давлат, пенсия, ёшлар тўғрисида, таълим тўғрисида, виждон ва дин эркинлиги тўғрисидаги қонунлар қабул қилинди.

«Янги жамият қуришнинг қонуний асосларини юритиш устида гап борар экан, энг аввало, қонунларни ҳаётга изчил жорий этиш, барчанинг қонунларга сўзсиз амал қилишларига эришиш маданий-маърифий бозор иқтисодиётига ўтишнинг зарур шартидир. Шу сабабли қонунга бўйсунтириш бозор муносабатларига ўтишнинг барча қилиши керак бўлган етакча принципларидан биридир» (И. Каримов. *«Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли»*, 71-бет). Шу билан бирга *«Қонунларнинг устиворлиги—ҳуқуқий давлатнинг асосий принциpidир»* — деб таъкидлайди, И. Каримов (ўша асар, ўша жойда). Бунинг маъноси шуки,

ҳеч бир давлат ташкилоти, ҳеч бир мансабдор шахс, ҳеч бир киши қонунга бўйсуниб мажбуриятдан халос эмас, қонун олдида ҳамма баробардир.

Албатта, қонун устиворлигини таъминлаш, қонунларга сўзсиз амал қилиш мансабдор шахслар ва фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятига боғлиқдир, ҳуқуқий билимларни, қонунлар талабларини ўрганиб олишларига боғлиқдир. «*Ҳуқуқий маданият*» кенг тушунча, у қонунларни шунчаки эътироф этишгина эмас, у қонунларга ўзи ва бошқаларнинг ҳам амал қилишига эришишдир, қонунларга риоя қилинишини назорат қилиб боришдир.

д) Кучли ижтимоий сиёсат

Бу тамойил И. А. Каримов асарларида ниҳоятда мукаммал ва атрофлича ишлаб чиқилди. Бунинг билан унинг чуқур инсонпарварлиги, инсонга бўлган меҳрининг баландлиги, юксак одамийлиги фазилатларидан келиб чиқади.

«Аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялаш кечиктириб бўлмайдиган, энг устувор вазифа, амалий ҳаракатларнинг энг асосий қондаси бўлиб қолди ва шундай бўлиб қолади», деганида унинг ижтимоий қарашлари ўз ифодасини топган («Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», 74 бет).

Кучли ижтимоий сиёсат юргизиш, аҳолини ўтиш даврида — ҳар томонлама ижтимоий ҳимоялаш нима учун зарур? Ахир бозор иқтисодиёти деган тизим ҳаммага, ҳар бир инсонга ўзини-ўзи таъминлаш, ўзини-ўзи боқиш ва ҳимоялаш дегани эмасми?

Гап шундаки, бозор иқтисодиёти деган иборадан халқимиз тамомила беҳабар эди, республикамиз бозор муносабатларига ўтиш даврида ноқулай ижтимоий аҳволда эди, аҳолининг турмуш даражаси ғоят паст эди, аҳолининг мутлақ кўпчилиги қашшоқ эди, оилада боқимандалар кўпчилики ташкил этарди, одамларга текисчилик руҳияти сингиб кетган эди, меҳнатга муносабат ёмон эди, юлғучлик, меҳнатсиз даромад олиш каби ҳолатлар ҳукмрон эди.

Президент Ислом Каримовнинг ижтимоий-сиёсий концепциясида кенг қамровли ҳимоя механизми ишлаб чиқилган. Бу механизм бўғинлари асосан қуйидагилардир: *ижтимоий ҳимоянинг ҳуқуқий базасини яратиш, аҳолининг ногирон, нафақадор, кўп болали ва кам таъминланган оилалар, ўқувчи ёшларга, энг аввало, ёрдам бериш, иш билан вақтинча таъминланмаган кишиларга нафақа тўлаш ва иш жойлари яратиш, даврда баҳоларнинг эркинлашувини онгли тўхтатиб туриш ва аста-секин баҳоларни бозор қонунларига мослашиб боришига йўл очиш, боқимандалик ва текис тақсимлаш иллатларини батамом тугатиш, пулнинг қадрсизланишини тўхтатиш, иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириб бориш асосида иқтисодиётнинг таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш (бевоқиф истеъмол буюмлари ишлаб чиқаришига йўналтирилган иқтисодиёт барпо этиш) ва бошқалардир.*

Кучли ижтимоий ҳимоялаш концепцияси илмий жиҳатдан муаллимларнинг бошқа соҳалардаги иқтисодий таълимотлари билан чамбарчас боғлиқдир. Бу боғлиқликни, яъни бозор муносабатларини Ўзбекистонда барпо этиш, сақлаш таъминотини шундай таърифлайди: *Самарали ижтимоий сиёсатни иқтисодиётни барқарорлаштириш, таркибий ўзгартиришлар, бозор муносабатларини босқичма-босқич жорий этиш чора-тадбирлари билан уйғунлаштириб амалга ошириб борган тақдирдагина ижтимоий соҳага йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этиш мумкин»* (ўша асар, 83-бет).

Ислом Каримов концепцияси бойиб борувчи таълимот

Ислом Каримов таълимоти доимий ривожланиб ва бойиб борувчи таълимотга ўтиш илмий таълимоти бошқа иқтисодий қарашлар, ғоялар, таълимотлардан тубдан фарқ қилади. Бу ҳуқуқ унинг ҳаётийлигида, реаллигида, ҳозиржавоблик ва замонавийлигидадир. Бу шундан иборатки, И.Каримов иқтисодий таълимот ўзининг ҳуқуқийлигини ўн йиллар, юз йиллар кутиб тургани йўқ. У Ўзбекистондаги бугунги туб ислоҳотларга сингиб бориб, уларда мужассамлашиб бораётир. Бу ҳақда муаллиф шундай хулосага келди:

«*Мустақил ривожланишнинг ўтган даврини умумлаштириш ва ташкил этиш ислоҳ қилишнинг Ўзбекистон модели асосли ва тўғри бўлиб чиқди, деб айтиш учун тўла асос беради, бугун уни обрўли халқаро иқтисодий ташкилотлар, жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари тан олмоқда. Энг асосий—ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда»* (Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликни таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, ” 189-бет).

Президентимиз И.Каримов ўзининг Ўзбекистонда бозор муносабатларини шакллантириш илмий концепциясини мамлакатимизда олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар натижалари асосида янги-янги қоидалар билан бойитиб бораётир. Ислом Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» номли асарида ўз концепциясини руёбга чиқишининг воситаларини ҳам аниқлаштириб берди. Булар қуйидагилардир: **биринчидан**, инсон манфаатларини руёбга чиқарувчи шартшароит яратиш орқалигина ислохотлар амалга ошади; ҳозирги шароитда ҳар бир фуқаро, оила бой бўлса, давлат бой бўлади деган қоидага риоя қилинса ислохотлар тезроқ амалий самара беради; **иккинчидан**, мамлакатда чинакам ўрта мулкдорлар синфи шаклланган тақдирдагина ислохотлар сезиларли самара беради, мулкчилик масалалари ҳал бўлади; **учинчидан**, «биз кўп тар-моқли иқтисодиётни вужудга келтириш вазифасини қўймоқдамиз. Бунда устиворлик хусусий мулкка, кичик ва ўрта бизнесга берилади»; **тўртинчидан**, қимматбаҳо қоғозлар бозорига жалб этиш, акциялаштириш, фонд бозорида фаол қатнашиш; **бешинчидан**, «ишлаб чиқариш, иқтисодиёт вужудга келтирилаётган ҳуқуқий доирасида ўзгариб бориши». Энг асосийси шундаки, — бундай ўзгаришлар ислохотларнинг ўзига кафолат бўлади; **олтинчидан**, аграр сектордаги ўзгаришларга доимо катта аҳамият бериб бориш, қишлоқда бозор механизмларини ривожлантириш, деҳқонда соҳиблик ҳиссини уйғотиш»; **еттинчидан**, иқтисодиётнинг ҳудудий тузилишини такомиллаштириб бориб, ҳудудий имкониятдан самарали фойдаланиш; **саккизинчидан**, республикани ҳаётий муҳим товарлар билан ўз миллий

имконияти ҳисобига таъминлашга устуворлик бериб бориш ва бошқалар.

Юқорида илгари сурилган фикрлар, яъни Президенти-миз И.А.Каримов илмий таълимоти, шак-шубҳасиз XXI аср бўсағасида энг кучли иқтисодий таълимотлар сафидан муносиб ўрин олади. Зеро, унинг ҳаётий кучи — бўлаётган ўзгаришларнинг илмий ишланмаси эканлигида, ўзгаришлар билан ҳамоҳанглигида, ривожланиш билан бойиб боришида, халқ ҳаёти билан уйғунлашиб бораверишидадир.

5. ИҚТИСОДИЙ КОНЦЕПЦИЯНИНГ ЯНГИ ЖИХАТЛАРИ

а) Иқтисодий ўсиш суръатлари масаласида

Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон мустақил иқтисодий тараққиётининг илк давриларидаёқ ишлаб чиққан миллий иқтисодий тараққиёт концепцияси кейинги йиллардаги асарларида, маърузаларида ва чиқишларида янги жиҳатлар ва янги тараққиёт даври хусусиятлари билан уйғунлашган ҳолда ривожлантирилиб борилмоқда. Бу ҳолни унинг Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2001 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасида, иқтисодий ўсиш масаласига доир мулоҳазасида яққол сезиш мумкин. Келтирилган маълумотларга қараганда, 2000 йилда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш 40 фоизга, саноат ишлаб чиқариши ҳажми 6,4 фоизга, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш 3,2 фоизга кўпайган. Истеъмол моллари ишлаб чиқариш 7,7 фоизга, чакана товар айланиши 7,8 фоизга, аҳолига пулли хизмат кўрсатиш ҳажми эса — 14 фоизга ортган («Ўзбекистон овози», 2001 йил 17 февраль).

Агар ушбу иқтисодий кўрсаткичлар бўйича иқтисодий ўсишни 1998-1999 йиллардаги ўсиш суръатлари билан таққосланса, 2002 йилдаги ўсиш кўрсаткичларидаги суръатлар бироз пастроқ бўлганлигини сезиш қийин эмас. Бироқ бу 2000 йилдаги иқтисодий ўсиш суръатлари ҳақида ножо-

из хулоса чиқаришга ҳеч қандай асос бермайди. «Албатта, — дейилади Президентимиз маърузасида, — тез суръатлар билан ривожланиш катта аҳамиятга эга эканини ва бунинг фойдасини ҳеч ким инкор қилолмайди. Лекин барчамизга аён бўлиши керакки, ҳар қандай ўсиш кўрсаткичлари номигагина эмас, аввало, бундай ўсишлар иқтисодийтимизда юз бераётган таркибий ўзгаришлар, унинг изчил ва барқарор ривожланиши учун хизмат қилиши, халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтиришга, бир сўз билан айтганда, амалий ҳаётимизни яхшилашга олиб келиши лозим. Биз иқтисодий ўсиш деганда, авваламбор, мана шу ҳақиқатни тасаввур қилишимиз табиийдир».

Албатта, собиқ совет даври статистикаси ҳам мамлакат ялпи ижтимоий маҳсулоти, саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ишлари ҳажми ўсиш суръатлари ҳақида маълумотлар берар эди.

Хўш, Президентимиз И.Каримовнинг маърузасида иқтисодий ўсиш суръатлари борасида унинг илмий иқтисодий концепциясини бойитган янги жиҳатлари нималардан иборат, концепциянинг динамик янгиланиб боришини нимада кўриш мумкин? Бу борада биз илғаган янги жиҳатлар қуйидагилардир:

Биринчидан, жамиятимиз тараққиётидаги иқтисодий ўсиш суръатлари иқтисодийтимизнинг барқарор ўсиб бораётгани, бозор иқтисодиётига ўтиш даврига хос таркибий ўзгаришлар, сифатий янгиланишлар жараёнини тавсифлайди;

Иккинчидан, бу давр ўсиш кўрсаткичлари халқ турмуш ҳаёти даражасига қанчалик таъсир этаётганини ифодалайди;

Учинчидан, бугунги кундаги ўсиш суръатларига, гарчи уларнинг ўрни ва аҳамияти катта бўлса-да, бу кўрсаткичларга ҳаддан зиёд маҳлиё бўлиш ярамайди;

Тўртинчидан, «муайян даврдаги иқтисодий фаолият натижаларига ва энг аввало, сифат кўрсаткичларига кўпроқ эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади».

Маърузада 2000 йил иқтисодий ўсиш суръатлари моҳияти таҳлил этилар экан, аксинча, улар ғоят чуқур мазмунга эга эканлиги таъкидланади. Булар қуйидаги фалсафий мушоҳадалардир:

Биринчидан, иқтисодиётимизда макроиқтисодий кўрсаткичларнинг барқарорлиги ошди;

Иккинчидан, корхоналарнинг молиявий аҳволи анча яхшиланди;

Учинчидан, банк соҳасида ўтказилаётган ислоҳотлар янада ривожланди;

Тўртинчидан, кейинги йилларда биринчи марта четга маҳсулот экспорт қилиш ҳажмининг ўсиши таъминланди;

Бешинчидан, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантиришнинг суръат ва миқёслари сезиларли даражада ўсди;

Олтинчидан, 2000 йил учун мўлжалланган инвестиция дастури тўлиқ амалга оширилди.

Юқоридаги хулосалар, Президент И.Каримовнинг иқтисодий ўсиш суръатлари борасидаги назарий фикрлари қанчалик амалий кучга эга эканини, амалий ҳаётда ўзининг материаллашиб бораётганини яққол тасдиқламоқда.

б) Иқтисодиётдаги ўсишнинг экспортнинг ўсишига боғлиқ эканлиги ҳақида

Иқтисодий тафаккурнинг илгариги тушунчасига биноан мамлакат иқтисодий ўсиш даражасини, макроиқтисодий салоҳиятининг ўсиш даражасини макроиқтисодий кўрсаткичлар белгилар эди. Бироқ иқтисодий тараққиёт концепциясининг Президентимиз яратган тамойилига кўра, миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси эндиликда мамлакат экспорт салоҳиятининг ортиб боришига бевосита боғлиқ бўлиб қолмоқда. *«Биз энг муҳим бир фикрни чуқур англаб олишимиз зарур, — дейди И. Каримов, — фақат шу асосдагина ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан янгилаш масаласини ҳал этиш мумкин».*

Мамлакат экспорт қудратининг ўсиш суръатини оширмақ учун иқтисодиёт субъектларини экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришга қизиқтириш, рағбатлантириш лозим. Бунда корхоналар олдинги йўналишларини кескин ўзлаштириши талаб этилади. Бунинг учун уларни доимий равишда экспортга маҳсулот ишлаб чиқаришга рағбатлантирадиган кучли омилларни вужудга келтириш керак.

Бундай рағбатлантирувчи омиллар қайсилар? Булар бож тўловлари ва акциялар миқдорини қайтадан кўриб чиқиш, экспортга солиқ таъсири даражасини аниқлаш, экспорт маҳсулотларини ташишдаги транспорт харажатларини камайтириш чораларини кўриш, ишлаб чиқарувчиларга етарли ҳақ-ҳуқуқлар бериш, экспортга маҳсулот тайёрлаётган корхоналарга имтиёзлар бериш, валюта сиёсатини эркинлаштириш, миллий валютамининг тўла конвертациялашувига ўтиш жараёнини ижобий кечишини таъминлаш, валюта резерваларини излаб топиш ва шу кабилардир.

в) Бозор иқтисодиёти асосларининг яратилганлиги

Иқтисодий адабиётлар ва мулоқатларда ҳамон Ўзбекистондан бозор иқтисодиёти асослари яратилмаганлиги, бу иш узоқ давом этиши ҳақида фикрлар айтиб турилади. Тўғри, бозор иқтисодиётига ўтиш босқичма-босқич амалга ошириладиган мураккаб иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий жараёндир. Бироқ мустақил тараққиётимизнинг ўтган 10 йилида бу борада жуда катта ишлар амалга оширилди, мамлакатимиз миллий иқтисодиётини яратиш борасида улкан қадамлар қўйилди. Айниқса, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, хорижий инвесторларга қулай шарт-шароитлар яратиш бериш, кичик ва ўрта тадбиркорликни йўлга қўйиш, банк ислохотларини ўтказиш борасида ишлар ҳатто халқаро миқёсда эътироф этилмоқда.

Ана шундай чуқур ва ишонарли таркибий ўзгаришларга асосланиб, мамлакатимиз Президенти И. Каримов ўзининг 1999 йил якунлари ва 2000 йил устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасидаги маърузасида шундай қатъий бир фикрни билдирди. «**Биз бозор иқтисодиёти асосларини яратдик...**» (таъкид бизники — «Маърифат», 16 февраль, 1999 й). Бозор иқтисодиётига ўтишда бундай тамал тош қўйилганлигини Президентимиз бир қатор мисолларда илмий асослаб берди. Бозор иқтисодиёти асослари яратилганлиги, бундан буён миллий тараққиётимиз жадал ўсиб бориши нималар билан баҳоланади?

Биринчидан, мамлакатимизда таркибий ўзгаришлар ва аҳоли турмуш даражасининг ўсишига хизмат қилаётган иқтисодий ўсиш таъминланмоқда;

Иккинчидан, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ўзаро тўловлар анча яхшиланди. Масалан, 2000 йилда корхоналарнинг тўлов муддати ўтиб кетган дебиторлик қарзлари 41 фоизга, кредиторлик қарзлари 58 фоизга қисқарди;

Учинчидан, 2000 йилда биринчи марта четга маҳсулот экспорт қилиш ҳажми ўсдики, бу иқтисодий ўсишимизнинг асоси бўлди;

Тўртинчидан, 2000 йил учун белгиланган инвестиция дастурининг тўлиқ бажарилганлиги иқтисодиётимиз бозор иқтисодиётининг юқори даражасига чиқаётганини исботлади;

Бешинчидан, таркибий ўзгаришлар (бевосита экспорт қилаолиш салоҳиятининг вужудга келтирилганлиги) эндиликда юртимизда иқтисодий ўсишнинг ҳал қилувчи омилига айланиб бораётир;

Олтинчидан, иқтисодиётдаги чуқур ижобий силжишлар иқтисодий инфратузилма бўғинларида ҳам ислохотларни чуқурлаштириш имконини яратаётир;

Еттинчидан, халқ хўжалигимизнинг салмоқли тармоғи бўлган қишлоқ хўжалигида ҳам бозор муносабатларига хос бўлган хўжалик юритиш шакллари — **ширкат, деҳқон, фермер, кооператив, ижара, пудрат хўжаликлари** вужудга келтирилди. Эндиликда улар янги бозор иқтисодиёти шакллариининг юксак самарадорлигини кўрсатишга ҳаракат бошланди.

г) Иқтисодиётни эркинлаштириш масаласида

Умуман олганда, имконият, хусусан ҳар бир айрим инсон, айниқса, иқтисодиёт ва хўжалик субъектларининг эркинлиги масалан, ҳар доим долзарб бўлиб келган ва унинг рўёбга чиқиши ғоят катта қийинчиликлар, кимларнингдир манфаатларига зид бўлганлиги туфайли чуқур зиддиятларга учраган. Бу масала бозор иқтисодиётига ўтиш дав-

рида ҳар қачонгидан ҳам долзарброқ вазифага айланди. Зеро, иқтисодий эркин бўлмай туриб иқтисодий ва ижтимоий манфаатлар рўёбга чиқмаслиги аниқ.

Агар Президент И. Каримовнинг барча илмий асарларини, унинг маърузалари ва чиқишларини ушбу муаммо доирасида алоҳида тадқиқ қилинса маълум бўладики, мамлакат раҳбари «эркинлик» категориясига алоҳида урғу беради ва уни ўтказилаётган ислоҳотлар тақдирига боғлиқ қилиб қўяди.

Аввало, у «иқтисодиётни эркинлаштириш»нинг мазмун-моҳиятини очади, унинг салоҳиятини ҳамда эркинлаштиришнинг йўл-йўриқлари ва воситаларини кўрсатиб беради. Президентимизнинг Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил якунларига ва 2000 йил устувор йўналишларига ҳамда 2000 йил якунлари ва 2001 йил устувор вазифаларига бағишланган **«Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштириш — энг муҳим вазифамиз»** деб номланган маърузалари юқоридаги иқтисодий муносабатни очишнинг илмий мисоли бўлаолади.

Маълумки, иқтисодиётни эркинлаштириш мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш билан белгиланади. Ана шу маънода мулкни давлат эгаллиги шаклидан бошқа мулк шаклларига шунчаки айлантирилиши асосий масала эмас. Масаланинг моҳияти, хусусий шаклдаги мулкнинг реализация қилиниши мазмунан шунга олиб келиши керакки, ундан олинаётган иқтисодий ва ижтимоий самара илгариги шаклдаги мулк самарасидан юқори бўлиши даркор. Шу маънода И. А. Каримовнинг қуйидаги сўзлари фикримизни тасдиқлайди: *«Мулк шакли номигагина ўзгармоқда, тармоқ идоралари, корхоналар маъмурияти ва раҳбарлари даражасидаги қаршилиқ ҳамда айрим ҳолларда мулкдорлар янги авлодининг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилаолмаслиги оқибатида меҳнатга муносиб рағбат ўзгармасдан қолмоқда»* («Маърифат», 16 февраль 2000 йил).

Иқтисодий эркинлаштириш мулкка эга иқтисодиёт субъектлари бўлмиш тадбиркорлар билан ҳам белгиланади. Шу маънода эркинлаштириш *«бозор муносабатларига хос қудратли, ички омил»* (И. А. Каримов) бўлади. Иқтисодиётни эркинлаштиришнинг яна бир кучли жиҳати хорижий инвесторларни мамлакат иқтисодини қайта кўриш ва тарки-

бий тузилмасини ўзгаришига хизмат қилишидир. Бу йўналиш ҳам қўшма корхоналар қуриш, мавжуд хусусийлашган корхоналар акцияларини хорижий инвесторларга сотиш орқали амалга оширилади.

Президентимиз И. А. Каримов асарларида иқтисодиётни эркинлаштиришнинг бошқа жиҳатларини илмий асослаб беради. Бу ердаги асосий вазифа ана шу муносабатларни ўрганиш, мулоҳаза қилиш, идрок қилиш ва илғаш асосида ўз дунёқарашимизни, ўз муносабатларимизни билдиришдан иборатдир. Зеро, концепция муаллифи ҳаммамиздан мулоҳазали бўлишни, ўз мустақил фикримизга эга бўлишимизни қайта-қайта таъкидлаши бежиз эмас.

«Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш таълимоти (Ислом Каримов концепцияси)» номли мавзунини ўрганиш учун назорат саволлари

1. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш зарурлиги нимада?
2. Бошқариладиган, ижтимоий ҳимояланган бозор иқтисодиётининг моҳияти нимада?
3. Бозор иқтисодиётининг умумий тамойиллари қайсилар?
4. Нима учун бозор иқтисодиёти умумбашорат қадрият дейилади?
5. Бозор иқтисодиётига ўтиш Ўзбекистон модели ва унинг моҳияти нималар билан тавсифланади?
6. Бозор муносабатларига ўтишнинг Ислом Каримов ишлаб чиққан тамойиллари ижтимоий-сиёсий фаолиятимизда қандай амалга оширилмоқда?
7. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишни И. Каримов қандай асослайди?
8. Ўзбекистон ҳам Фарб давлатлари каби бозор муносабатларига ўтиши учун юз йиллар сарфлайдими?
9. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш даврини тарихан қисқартирилишига нималар асос бўлиб хизмат қилади?
10. Сиз Президент Ислом Каримов иқтисодий таълимотининг ижодийлиги ва ҳаётийлигини қандай тушунасиз?

ҚАДИМГИ ШАРҚ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Тарихий, илмий ва турли манбаларда берилган маълумотларга қараганда Шарқ жаҳон цивилизациясининг бешигини тебратган географик макон бўлган. Табиийки, қаерда иқтисодий тараққиёт бўлган бўлса, ўша ерда иқтисодий таълимотлар, иқтисодий ғоялар ҳам туғилган. Зеро, иқтисодий қарашлар иқтисодиётда вужудга келган муаммоларга ечим бериш заруратидан, иқтисодий ривожлантириш тақозасидан вужудга келади. Яна шу нарса ҳақиқатки, иқтисодий ғояларни ўз даврининг даҳолари яратадилар. **«Иқтисодий таълимотлар тарихи»** фани берган манбаларга кўра, дастлабки иқтисодий таълимотлар ҳам айни Шарқда вужудга келди ва улар Шарқ иқтисодиётининг ривожланишига, унинг бутун дунё цивилизациясига асос солишга хизмат қилди.

Буюк мутафаккир Абдурауф Фитрат тарихий манбаларга асосланиб ёзган эдики, Европа шаҳарлари кичик ва оддий, қишлоқлари вайрон, кулбалардан иборат бўлган, халқлари ғоят қолоқ ва қашшоқ бўлган бир вақтларда Шарқ фани, маданияти, тажриба ва амалиёти жуда юқори бўлган. *«Бундан 1000 йиллар илгари Европа халқлари иқтисодий ва маънавий қолоқ бўлган даврларда Шарқ халқлари инсоният цивилизациясининг анча юқори даражасида бўлганлар»*, — деб ёзган эди алломамиз.

Демак, Шарқ иқтисодий таълимотлари бугунги **«Иқтисодиёт назарияси»**, **«Иқтисодиёт тарихи»**, **«Иқтисодий таълимотлар тарихи»** ва бошқа иқтисодий фанларнинг асосларини ташкил этиши ҳақида баҳс бўлиши мумкин эмас. Албатта, Шарқнинг буюк алломаларидан бизгача етиб келган илмий асарлар махсус иқтисодий тадқиқотга бағишланган эмас. Бироқ уларнинг билим ва тафаккурлари шу қадар кенг қамровли эдики, улар ўз асарларида иқтисо-

дий муаммоларга ҳам жавоб излаганлар, ўз даври иқтисодий муносабатларини ривожлантиришга оид масалалар хусусида ҳам мушоҳада юритганлар.

1. ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОН ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Ўзининг анча мукамал иқтисодий қарашларини баён қилган, эрамиздан аввалги IV—III асрларда битилган ўша давр Ҳиндистондаги иқтисодий дунёқарашни ифода этган асар «Артхашастра» дир. Бу асар подшо Чандрагупта I нинг маслаҳатчиси Каутилье Бишнугупта томонидан ёзилган. «Артхашастра» асарининг асосий иқтисодий ғоялари асосан куйидагилардан иборатдир:

— Ҳинд халқи 4 та табақага (кастага) ажратилиб, уларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаётдаги ўрни, вазифалари белгилаб берилади. Масалан, иқтисодиёт ишлари билан фақат *вайшийлар* шуғулланиши белгилаб қўйилган. Шунингдек, хусусий мулк ҳуқуқи, шу жумладан, қуллар ҳам хусусий мулк бўлиши қонун билан белгиланган ва ҳимоя қилинган;

— давлат хазинасига бойлик (жамғарма) тушириш, унинг ҳисоб-китобини юритиш, давлат даромадлари ва харажатлари сметасини белгилаб қўйиш қайд этилган;

— ерга муносабат алоҳида таъкидланган, яъни ер катта бойлик эканлиги, ундан тўғри фойдаланиш, ерга ишлов бермаслик, уни ёмонлаштиришга йўл қўйган шахслардан экин ерларни тортиб олиш, маданийлашмаган, ўзлаштирилмаган ерларга ишлов берган, ерга «*жсон берган*» кишиларга қонунлар орқали имтиёзлар берилган;

— ердан деҳқонлардан бошқалар ҳам фойдаланиши айtilган, бироқ ҳунар эгалари ердан фойдалана олмаса уларга солиқ солиш қўлланилган;

— сув иншоотлари қуриш рағбатлантирилган, яъни сув иншоотлари қуришда иштирок этган одамлар, туман аҳолиси ҳаттоки солиқдан озод этилган. Сув иншоотларига зарар етказган одамлар қаттиқ иқтисодий жазоланганлиги айтилади;

— солиқ йиғувчиларга уй бекалари, аёлларни уйда иш бажаришга, яъни ип йигириш, тўқиш, тикиш каби ишларга жалб этиш талаб қилинган;

— ер ости бойликларини қазиб олиш, конлардан фойдаланишда ижара усулини қўллаш, конларда солиқ тўламаган, ўғирлик қилган ва бошқа гуноҳкорларни ишлатиш йўлга қўйилган;

— ўша давр руҳига мос равишда, асарда савдо ҳақида, савдо билан шуғулланишнинг зарурлиги ҳақида, бу соҳа хазинани бойлик билан тўлдирувчи манба эканлиги, товар баҳоларининг қандай бўлишига, савдо фойдаси, савдони ташкил этиш ва уни назорат этиш ҳақида фикрлар баён этилган. Солиқлар ҳақида ёзилишича, ўлчов билан сотиладиган товарлардан тушадиган дармаднинг 1/16 ҳиссаси миқдорида, тарозида тортилиб сотиладиган товарлар даромадининг 1/11 ҳиссаси миқдорида солиққа тортилиши кўзда тутилган;

— асарда хориждан, четдан келтирилиб сотилаётган товарлардан олинган даромадлардан солиқ олинмаслиги, маҳаллий савдогарларнинг чет эл савдоргарлари билан ҳамкорлик қилишларига кенг йўл берилиши баён этилган. Яна қизиқ ғоя шуки, асарда талаб ва таклиф асосида баҳо шаклланиш ғояси илгари сурилган. Масалан, товарга талаб ортиб кетса, унинг баҳоси товар қийматидан ортиб кетишига йўл қўйилган.

«Артхашастра» асарида баён этилган иқтисодий қарашлар бугунги иқтисодий таълимотлар ва иқтисодиётимиз ривожланиши учун ғоят қимматбаҳо тарихий манба эканлигини кўрсатади.

2. ҚАДИМГИ ЎРТА ОСИЁ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Ватанимиз ҳудудида тарихан иқтисодиёт ва маданият ривож топганлигини «Авесто» китоби орқали маълум бўлади. «Авесто» дунёдаги энг қадимги динлардан бири бўлган — зардуштийлик ҳақида ҳикоя қилувчи китобдир. Унда Ўрта Осиёда қадимда яшаган туркий халқлар урф-одатлари, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, дин ва олам тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топган. Асарнинг муалли-

фа *Зардуштдир*, китоб миллоддан аввалги 589—512 йилларда ёзилган. Китобнинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган, унинг мазмуни ҳақидаги билимларни олимларнинг ёзган маълумотлари, шарҳлари орқали олиш мумкин.

Асарда кўчманчиликка асосланган турмуш тарзидан ўтроқ ҳаётга кўчишнинг, суғорма деҳқончилик қилиш, чорвачилик билан, ҳунармандчилик билан шуғулланишнинг ижтимоий-иқтисодий афзалликлари асослаб берилган. Китоб муаллифи Зардушт ўтроқ турмуш кечиришнинг муаммоларини кўрсатиш билан бирга яратувчилик асосида ҳаёт кечиришга ўтиш йўл-йўриқларини ҳам белгилайди. Шу билан бирга атроф-муҳитни ифлослаштириш, булғаш ғоят катта гуноҳ эканлиги, ерга экин экишни, ердаги ёвузликларга қарши курашишнинг воситаси эканлиги, бўз ерларни ўзлаштириш, уни жамоа аъзолари ўртасида адолатли тақсимлаш, озиқ-овқат тайёрлаш, чорва ҳайвонларини кўпайтириш зарурлигига эътибор тортилади.

Асарда муаллиф одамларга даъват қилиб яхши, сифатли овқатланиш кераклиги, бу эса соғлом авлод қолдиришга хизмат қилишлиги, қорни тўқ, истеъмоллари қондирилган одамларнинг маънавияти ҳам юқори бўлишлигини асослаб берган.

«Авесто» асарида умумбашарий қадриятлар юқори баҳоланади, яхши ишлар, яхши амаллар мадҳ этилади. Жумладан, моддий бойликлар ишлаб чиқариш энг яхши амаллар деб қадрланади. Шунинг учун натурал ишлаб чиқариш ва натурал хўжалик юритиш тарғиб қилинади ва бундай ишлаб чиқаришни ривожлантиришга оид тавсиялар ҳам илгари сурилади.

Маълумки, кўчманчилик ҳаёт тарзидан ўтроқ ҳаёт тарзига жуда узоқ даврлар давомида ўтила борилган. Кўчманчи қабилаларда эса чорвачилик билан шуғулланиш бойликни яратишнинг асосий манбаи ҳисобланган. Шунинг учун китобда чорва ҳайвонларини асраш, сақлаш, кўпайтиришга даъват этилади ва уларни ўринсиз сўйиш ёки уларга зулм ўтказиш қаттиқ қораланади. Чорвачиликнинг моддий ва ем-хашак базасини яратиш (яйловлар яратиш, уларни авайлаб сақлаш, чорва ҳайвонлари сонини орттириш, семиртириш, соғлом, бақувват ўсишини таъминлаш) ғоят яхши амаллардан саналади.

Китобда баён этилган илғор иқтисодий қадриятлардан бири шуки, унда чорва ҳайвонларига нисбатан яхшилик қилган одамларга рағбатлантирувчи дастак сифатида яйловлардан эркин фойдаланиш имконияти таърифланади. Шунингдек, чорва ҳайвонларининг совуқ, қиш-қировли кунларда сақлаб қолиш мақсадида молхоналар, ёпиқлар қуришга даъват этилади. Кейинчалик «Авесто» ғоялари физиократлар таълимотида илмий асос қилиб олинди. Қишлоқ хўжалигининг инсоният ҳаётидаги, мамлакат иқтисодиётида ҳал қилувчи аҳамияти кўрсатиб берилди. Демак, Европада пайдо бўлган физиократлар таълимоти асосида Шарқда (Ўрта Осиёда) яратилган илмий иқтисодий таълимот асос қилиб олинган дейишимиз учун тўлиқ ишонч мавжуд.

«Авесто»да бугунги кунда турли табиий офатлардан келадиган оқибатларни бартараф этиш учун тузиладиган зарурий фондлар ҳақидаги фикрлар ҳам мужассам. Унда бундай табиий офатларга қарши курашиш учун озиқ-овқат захиралари барпо этиш айтилади. Бу тарихий асарда кўпроқ дон экиш, ем-хашак экинлари етиштириш, мевали дарахтлар ўстириш, қурғоқчиликка қарши сув чиқариш ёки сув сатҳи кўтарилган ерларнинг заҳрини қочириш (ирригация ва мелиорация ишлари), ерларнинг унумдорлигини кўтариш мақсадида унга ўғитлар (гўнг) солиш, гўнг манбаи бўлган чорва ҳайвонларини боқиш каби бир қатор тавсиялар бор.

«Авесто» китобида «илк ҳаёлий (утопик) социализм» ғояларига ўхшаш идеал ҳаёт, фаровон ҳаёт тарзи барпо этиш ғояси ҳам ифодаланган. Бироқ бундай фаровон ҳаёт учун (камбағалликка барҳам бериш) деҳқончиликни ривожлантиришга даъват қилинади. Айтиладики, одамлар ерни ташлаб қўйса, унинг унумдорлигини оширишга ҳаркат қилмаса, улар гадойликка, қашшоқликка маҳкум этиладилар. Зардуштийлик динидаги ана шундай умумбашарий қадриятлар туфайли бу дин бутун Ўрта Осиёга тарқалиб кетди, у то ислом дини келгунга қадар бу минтақа аҳолиси эътиқод қиладиган дин бўлиб қолаверди.

Шундай қилиб, Европада кенг тарқалган, тарихга, шу жумладан, иқтисодиёт тарихига илмий концепция тариқасида муҳрланиб қолган «утопик социализм» назарияси ғоялари ҳам, юқорида қайд этилган физиократлар таълимо-

ти кабиларнинг тамал тоши Шарқда қўйилган. Бу эса бизнинг ўз тарихий буюклигимизни англаш учун қўшимча бир асосланмадир.

3. ҚАДИМГИ ХИТОЙ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Қадимги Хитойда илмий иқтисодий тафаккур тараққий этган давр эрамиздан илгариги VI—III асрларга тўғри келади. Қадимги Хитой иқтисодий таълимотлари тарихида Конфуцийчилик ғоялари алоҳида, салмоқли ўрин тутлади. Бу таълимот муаллифи *Конфуций*дир, яъни Кун-Цзидир (эрамиздан аввалги 551—478 й.й.). Унинг иқтисодий қарашлари «Лунъ-юй» («Сухбатлар ва мулоҳазалар») аса-рида ўз ифодасини топган. У ижод этган даврларда йирик задогонлар, амалдорлар обрўси пасайиб, жамиятда маълум бир парокандалик ҳукм сурмоқда эди. Кун-Цзи бундай вазиятдан чиқиш, жамиятни соғломлаштириш, задогонлар манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган илмий ғояларни илгари сурди. Унинг фикрича, келажакни яхшилаш учун ўтмишни, тарихни ўрганиш лозим.

Кун-Цзи таълимоти унинг шогирдлари — Кен-Цзи (312—289 й.й.) ва Сюнь-Цзи (313—278 й.й.) томонидан ривожлантирилди. Ушбу таълимотда ёшларга насиҳат, васият ўз ифодасини топган бўлиб, унда ёшларнинг қарияларга қарши чиқмаслик, қарияларни қаттиқ ҳурмат қилиш ғояси ётади. Конфуцийчилик қарашлари бўйича давлат катта оила-дир, подшо эса «*халқлар отасидир*», бойликлар эса ҳамма-ники бўлиб текис тақсимланиши зарур, солиқлар меъёрида бўлиши, одамлар ер билан ишлашни яхши ўзлаштирган бўлишлари, ҳамма ўз вазифасини виждонан, сидқидилдан бажариши лозим. Шунда жамият ривож топади, одамлар яхши ҳаёт тарзига эришадилар. Конфуцийчилик ўтмишни қадрлашни бош вазифа деб қаради. Шу маънода у уруғдош-ликни ҳимоя қилиб чиқди; ижтимоий-иқтисодий юксалиш учун инсон маънавий покланиши зарур деб қаради. Хитой тараққиётининг ўша қадимги даврида жамиятда табақала-ниш кучайган эди, бу эса синфий зиддиятларни келтириб чиқарар эди. Миллатда парокандаликка йўл қўймаслик мақ-

садида конфуцийчилик *келтирувчи мафкура ғоясини* илгари сурди.

Конфуцийчилик таълимоти «табиий ҳуқуқ» ғоясини кўтариб чиқди. Бунга кўра, оламни худо яратади, бироқ у ижтимоий ҳаётга аралашмайди, жамият табиий қонунлар билан ривож топади; оламни билиб олиш Худо берган ақл-заковатга боғлиқ, одамлар эса фуқаролик қонунлари билан ҳимояланади. Конфуций таълимоти диний тафаккурга чақиргани учун бўлса керак, у Хитойда жуда узоқ йиллар яшади, Хитой ҳаётида жуда чуқур из қолдирди.

Конфуцийчилик таълимоти мулкчиликни икки турга ажратади: 1) «буюк жамоа мулки» (деҳқонлар жамоаси мулки); 2) «хусусий мулкчилик» (қулдорлар, ҳукмдорлар мулки). Бу таълимот жамиятни қатламларга бўлинишини табиий ҳол деб уқтиради; ҳукмдорлар мулкчилиги халқ бойлигидир дейди; қулдорлар мулкчини кўпайтириш керак, деб ҳисоблайди ва шунинг учун халқни ўз истеъмолларини чеклашга, кўпроқ меҳнат қилишга, «халқ бойлигини» кўпайтиришга чорлайди.

Қадимги Хитойда конфуцийчилик мактабининг йирик намояндаси бўлган Сюн-Цзи тарихий из қолдирди. Унинг қарашларидаги ўзига хослик қуйидагилардир:

1) давлат иқтисодий жиҳатдан бой-бадавлат бўлмоғи даркор;

2) одамлар бойлик орттиришга ҳаракат қилишлари амалдаги қонунлар доирасида бўлмоғи керак;

3) одамлар бир вақтнинг ўзида кўп хунар эгаллай олмайди. Демак, жамиятда ижтимоий меҳнат тақсимооти амал қилмоғи зарур;

4) одамларнинг бой ёки камбағал бўлишлари худодандир, яъни табиий ҳолдир. Бу ҳол ижтимоий ҳаётда кўриниб туриши учун ўз табиий тоифаларига қараб уст-бош кийиб юришлари лозим;

5) давлат учта йўналишда кучли иқтисодий сиёсат юргизиши даркор: а) харажатлардан тежаш, тежамкорлик сиёсатини юритиши; б) халқнинг фаравонлигини, тўқлигини таъминлаши; в) ортиқча маҳсулотларни сақлаши; г) жамиятда ҳамманинг ўз ўрни бўлмоғи, оғир солиқлар, мажбуриятлар бўлмаслиги тарафдоридир.

Юқоридаги тамойиллардан кўриниб турибдики, конфуцийчилик таълимотида бир-бирини инкор этувчи, зиддиятли қарашлар мавжуд. Бу эса, табиийки, унинг муҳолифларини келтириб чиқаради. «Легистлар» деб аталувчи илмий мактаб ана шу аснода вужудга келди. Легистлар (қонунийлик) оқими эрамиздан аввалги VI—III асрларда пайдо бўлди. Улар жамиятни бошқаришни аниқ қонунлар асосида бошқариш ғояси билан чиқдилар. Бу оқим намояндалари Цзи-Чан, Ли-Куй, Шан-Янь каби олимлардир. Улар кучли марказлашган давлат бўлишини ёқлаб чиқдилар.

Легистларнинг йирик вакили Шан-Янь «Шан вилояти ҳукмдори» номли китоби билан машҳур бўлди. Унинг иқтисодий тафаккурида қишлоқ хўжалигини, айниқса, ғаллачиликни ривожлантириш бош масала сифатида тал-қин этилади, давлатнинг қудратини ғаллачиликни ривожлантиришда деб билди. Шундай қарашни амалда рўёбга чиқариш учун савдо ва ҳунармандчилик бефойда фаолият турлари эмас, улар қишлоқ хўжалиги каби иқтисодиётда муҳим аҳамият касб этади.

Асарда аграр муносабатлар марказий ўрин тутди. Қишлоқ хўжалигини ривожлантирмоқ учун солиқларни ер шароитига қараб белгилаш, ер унумдорлигини ҳисобга олиш (ер кадастри ўтказиш), ер ва сувларни давлат ихтиёрида ушлаш, ер майдонларини текис тақсимлаш, қишлоқ хўжалиги ишлари қизиган вақтда деҳқонларни бошқа ишларга жалб қилмаслик ва бошқа бир қатор тавсиялар ишлаб чиқилган.

Юқоридаги қарашларда катта ижобий жиҳатлар борлиги кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам Хитой ижтимоий-иқтисодий тараққиётда яхшигина муваффақиятларга эришиб келмоқда. Хитойнинг ўзига хос хусусияти шундаки, тарихий, миллий қондаларга қатъий риоя қилади, уларни сақлайди ва уларга содиқ қолади. Хитойнинг бугунги XXI аср бўсағасида иқтисодий тараққиётда юксак ўсиш суръатларига эришаётганида тарихий иқтисодий таълимотларга риоя қилинаётган бўлса ажаб эмас. Зеро, тарихий иқтисодий таълимотларнинг умумбашарий аҳамияти ҳам айнан ана шундадир.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Нима учун илк иқтисодий таълимотлар айнан Шарқда пайдо бўлган?
2. «Артахашастра» асаридаги асосий иқтисодий тушунчалар.
3. «Авесто»даги асосий иқтисодий тушунчалар.
4. «Авесто» асарида илгари сурилган экология, афор ишлаб чиқариш, тақсимотга доир қарашлар.
5. Қадимги Хитойдаги иқтисодий қарашлар.
6. Конфуцийчилик таълимотидаги мулкчиликка оид қарашлар.
7. Қадимги Хитойда давлат роли ҳақида Сюн-Цзи.
8. «Легистлар» деб аталувчи таълимот.
9. «Гуан-Узи» трактатининг асосий иқтисодий ғоялари.

ИСЛОМ ИҚТИСОДИЙ ҚАДРИЯТЛАРИ

Мамлакатимиз истиқлол ва порлоқ истиқбол сари босқичма-босқич дадил қадам ташламоқда. Бу қадам хайрли бўлиши билан бирга жуда машаққатлидир. Манзилга етиш йўлида оғир меҳнат, тўсиқлар, зудлик билан ечилиши зарур бўлган кўплаб муаммолар етарли. Улар ичида халқимизнинг маънавий покланиши алоҳида ўрин тутди.

Маънавий покланишда диний эътиқоднинг ҳиссаси катта. У қадриятлар ва илмларининг мағзини, эзгулик ва покликка чақирувчи ўғитлар негизини одамлар дилига жо этади.

Президентимиз И. А. Каримовнинг таъкидлашича, дин халқ маърифатининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган. Бурунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни энг аввало ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз лозим. *«Биз, — дейди Президент И. Каримов, — мусулмончиликнинг улўф маданий қадриятлари ҳуқуқини қайта тикладик. Бинобарин, қалбимиз бу бебаҳо хазинани чуқурроқ идрок қила боргани сайин, халқнинг ҳаёти маънавий жиҳатдан бойроқ ва ахлоқий жиҳатдан покizarоқ бўла боради».*

Иқтисодий тараққиётнинг турли босқичлари ва усуллари таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, моддий неъматларни ишлаб чиқаришда ва уларни истеъмол қилишда одамларни қай даражада иштирок этишига дин, одамларнинг иймон-эътиқоди катта таъсир этиб келган. *«Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Ҳар бир алоҳида инсонга, оила, жамоа, минтақа, бир сўз билан айтганда, умумхалққа раҳнамо бўлган. Уни оғир-оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват ўз навбатида одамларга куч-*

қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган, бир-бирига меҳр-оқибатини оширган» (И. Каримов. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». Т., 1995, 151-бет.).

Диний ақидалар таркибида иқтисодий тафаккурнинг ўрни катта.

1. «ҚУРЪОНИ КАРИМ» ДАГИ ИҚТИСОДИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Исломнинг асосий манбаи — муқаддас «Қуръони Карим»дир. «Қуръон»нинг ҳар бир ояти бандаларни покликка, иймонга чорлайди. Унинг 293 та ояти бевосита иқтисодий тафаккурга бағишланган. Бошқа жуда кўп оятларда ҳам қисман иқтисодиётга оид фикрлар берилган. Муқаддас «Қуръони Карим» инсонларни ҳалол меҳнат қилишга, тежамли бўлишга, меҳр-шафқатга, ҳалолликка ундайди.

2. «ҲАДИС»ЛАРДАГИ ИҚТИСОДИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Иқтисодий таълимотлар тарихини ўрганишда ислом иқтисодий қадриятлари энг йирик манбаларидан бири «Қуръони Карим» бўлса, кейингиси Ҳадиси-шарифдир. Ушбу манбалар ўзининг ҳаётийлиги билан фақатгина Ўрта Осиёдаги Уйғониш даври, Амир Темур ва темурийлар даври, XX аср бошларидаги ўзбек иқтисодий таълимотларидагина эмас, балки, Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги иқтисодий таълимотларни яратишда ҳам эътиборга олинаётгани ҳадисдаги иқтисодий қадриятлар катта ҳаётий аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Ҳадисларнинг вориб бўлишига ҳам даставвал «Қуръони Карим»нинг нозил бўлишини тақозо этган шарт-шароитлар сабабчи бўлган. Ислом динининг келиши, уни қисқа давр ичида катта ҳудудларга, турли тилларда сўзлашадиган, ҳар хил миллатга мансуб бўлган халқлар томонидан қабул қилингани ва улар сафини тобора кенгайиб бориши натижасида улар урф-одатлари ва яшаш шароитларида катта фарқ борлиги, уларнинг баъзиларини бошқаларидан «афзал» бўлишига йўл қўймаслик, лекин ҳаммани адолатли ва тенг яшашини таъминлаш, ҳар хил жанжал ва урушлар бўлишига йўл қўймаслик, хуллас, бир тартибга солиш

мақсадида келган. Ҳадисларни юксак савияда ўзлаштириб олган мазҳаб уламолари пайдо бўлиб, улар ўз даврининг буюк олимлари сифатида кишиларга ҳадис далиллари асо-

Имом ал-Бухорий

сида ҳидоят йўлини кўрсатиб бердилар.

Ҳадис Ислом динининг «Қуръони Карим» дан кейинги асосий эътиқодлик манбаларидан бўлиб, у Пайғамбаримизнинг (с.а.в) айнан айтган сўзларининг ўзгинасидан ёки бажарган ишларининг саҳобалар томонларидан ўз кўзлари билан кўриб бизгача етказган атамалардан иборат. Ҳадиси шариф «Қуръони Карим» оятларини изоҳлаш ва уларнинг том маъноларини англаш, диний ва дунёвий ишларимизни

тўғри, шариатга биноан амалга оширмақ учун гўёки шамчи-роқдир. Ислом оламида Ҳадиси шариф жам этилган олти китобни, уни *сиҳоҳи ситта* ҳам деб атайдилар, мўътабар китоб, деб юритадилар. Уларнинг мусаннифлари: **Имом Исмоил ал-Бухорий**, **Имом Муслим бин ал Ҳажжож**, **Имом Абу Довуд**, **Имом Аҳмад бин Шуайб ан-Насаи**, **Абу Исо ат-Термизий**, **Ибн Можжа** (Оллоҳ уларнинг барчаларини ўз раҳматига олсин). Биз қуйида Пайғамбаримиз ҳадисларида баён қилинган айрим иқтисодий тафсиллардан намуналар келтиришни лозим топдик.

Бозордаги муносабатлар ҳақида

Бозорда ҳар хил истеъмол неъматлари сотилади. Бироқ айнан бир хил эқтиёжни қондирадиган, бироқ ҳар хил кўринишдаги истеъмол буюмлари ҳам алмашиши мумкин.

Пайғамбаримиз (с.а.в) қимматбаҳо металллар савдоси мисолида буни тушунтирадилар.

Бу ерда шунга эътибор бериш керакки, олтинни олтинга сотиш мумкин, лекин қандай кўринишда, оғирликда, бунда бирор томон афзалликка эгами? Кумушни олтинга, олтинни кумушга сотиш мумкинми?

Пайғамбаримиз маслаҳат берадиларки, *«олтинни олтинга (улар танга ёки бирор буюм шаклида бўладими ёхуд қуйма бўладими, бирини иккинчисидан ортиқ қилмангизлар. Кумушни кумушга ҳам айнан шу тариқа сотингизлар! Савдолашиб турган ерингиздан жилмай туриб, бир-бирингизни молингизни қўлга олингизлар!»* (Ҳадис, II жилд, 2-боб, 5-бет. Т., 1997 йил).

Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, сотувчи ҳам ўз молининг айбини яширмаслиги, харид қилувчи ҳам пул беришда фирромлик қилмаслиги лозим, фақат шундагина савдода барака бўлади: агар ҳар иккала томон ҳам бир-бирини алдаса, фирромлик қилса, бу савдо ҳалол савдо эмас, ҳаром бўлади. Савдо ҳалолликни ёқтиради ва шунинг учун сотувчи ҳам, олувчи ҳам рост гапириши шарт.

Савдо-сотикдаги ҳалолликда дастлаб сотувчининг ўз молига адолатли, инсофли, ҳар иккала томонга ҳам манзур бўларли даражада нарх қўйиши билан бошланади. Чунки сотувчи мол эгаси бўлгани учун дастлабки нархни харидорга биринчи бўлиб таклиф этишга ҳақлидир.

Сотувчи билан харидор молнинг ўзлари ихтиёр қилган нархини савдолашиб турган жойларини тарк қилгунларига қадар бир-бирларига таклиф қилмоқлари лозимдир. Ҳар иккала томон ўртасида савдо ихтиёрий бўлиши керак. Савдо-сотикдаги ихтиёрийликнинг асоси деб савдолашиб турилган жойдан бир қадам бошқа жойга жилмай туриб савдо шартларини аниқ келишиб олишни ва шу ернинг ўзида олди-сотди муносабатларини бевосита содир бўлган деб тушунмоғимиз лозим. Демак, савдо-сотик қилиш тўғрисида сотувчи билан харидор аниқ бир белгиланган жойда (бозор ёки бошқа бир ўзаро келишилган жойда) содир бўлишининг зарурлигини ҳаётнинг ўзи азалдан тақазо этган.

Сотувчи билан харидорнинг ихтиёрий равишда савдо-сотик ишида бир-биридан рози бўлиши савдони ҳалол ва ҳар

иккала томон учун ҳам адолатли бўлганлигини билдиради. Харидор талаби билан сотувчининг таклифи мувофиқ келиш жараёни (буни талаб ва таклиф мувозанати деб тушуниш мумкин) ҳар иккала томоннинг розилигини ифодаловчи пировард келишуви билан содир этилган бўлади. Битишаётган жойдан жилмай харидор сотувчига «*Мен таклиф қилган нархни ихтиёр қилсанг, сот!*» — демоғу ёхуд сотувчи харидорга: «*Мен таклиф қилган нархни ихтиёр қилсанг, ол!*» — деб айтмоғи керак. Агар сотувчи билан харидор ўртасида молнинг ўзлари ихтиёр қилган нархни бир-бирларига таклиф қилмасалар, олди-сотди муносабатининг амалга ошиши мумкин эмас. Шунинг учун агар сотувчи билан харидордан қайси бири ўзаро савдолашмагандан сўнг, иккинчисининг мол нархи хусусидаги таклифи қабул қилинган жараёнда савдо амалга ошган ҳисобланади. Буни янада аниқроқ изоҳлаш лозим бўлса айтиш мумкинки, бири иккинчисининг мол нархи хусусидаги таклифни қабул қилгач, ҳар иккаласи савдолашиб, келишиб турган жойларини тарк қилса савдо амалга ошган ҳисобланади. Бу хусусда (Ҳадис, 2-жилд, 44-боб, 21-бет. Т. — 1997 й.) «*Сотувчи билан харидор молнинг ўзлари ихтиёр қилган нархини бир-бирларига уч бор таклиф қилмоқлари даркор*» лиги кўрсатилиб, «*Агар сотувчи билан харидор ўзаро ҳалоллик қилсалар қилган савдолари баракали бўлур ва агар ўз фойдаларини кўзлаб, бир-бирларига фирромлик қилсалар савдоларидан барака кўтарилур*» деб таъкидлаб ўтилади. Олиб сотишни ўз чегараси бор ёки гуноҳи азимдур.

Савдо-сотиқ ишида баъзан харидор бирор нарсани сотиб олиши биланоқ шу заҳоти уни сотувчининг кўзи олдида, агар у лозим топса бошқа бир одамга ҳадя қилиб юбориши ҳам мумкин бўлади. Бундай ҳолатда «*Агар харидор сотувчини муайян бир нархга кўндириб, ундан бирор мол сотиб олса-ю, сўнг уни ўзга кишига сотиб юборса, жоиздир, (чунки) ул мол ўзининг мулки бўлиб, фойдаси ҳам ўзиникидир.*» (Ҳадис, 2-том, 45-боб, 21-бет. Т., 1997 й.).

Ҳадисларда бир жойдан мол олиб, шу ернинг ўзида уни бошқаларга сотган олибсотарларнинг қилмишлари қораланади. Бу борада «*Бозорлар хусусида*» деган 45-бобда (Ҳадис, II жилд, 21-бет. Т., 1997 йил) шундай ривоят қилинади:

«Одамлар бозорга мол олиб келаётганларни тўхтатиб, улардан егуликлар сотиб олишар (ва ўшал ернинг ўзида уларни қайта сотишар эрди). Шу боисдан Жаноб Расулulloҳ ул олиб-сотарларга одам юбориб, таомни сотиб олинган ернинг ўзида сотишни ман қилдилар ва уни таом сотиладурган жойга олиб бориб сотишни амр қилдилар.» Шундай қилиб, олинган озиқ-овқатлари бир мунча вақт ўзида ушлаб турмай ва сотиб олинган еридан бўлак жойга олиб бормай қайта сотиш ман қилинади.

Озиқ-овқат маҳсулотларини сотиш ва олиб сотарлик ҳақидаги Ҳадисда, (Ҳадис II жилд, 52-боб., 26-бет: Т., 1997 йил) озиқ-овқат маҳсулотларини кўтарасига сотиб олгач, уларни қўлларига олмай (ҳамда жойидан ҳам қўзғатмай) туриб ўша ернинг ўзида бошқа одамларга сотган одамларни калтаклангани ёзилади. Бу ерда кимки таом (озиқ-овқат маҳсулотлари) сотиб олса, уни ушламай ва жойидан ҳам жилмай туриб бошқа кишига сотиш мумкин бўлмаганлиги кўрсатиб ўтилади. Шунингдек, ушбу бобда бундай шароитда молни сотиш мумкин эмаслиги, бундай савдода дирҳамни дирҳамга (пулни пулга) сотилгандек бўлур, чунки сотилаётган озиқ-овқат маҳсулоти қўлдан-қўлга ўтмаётганлиги боисидан савдода иштирок қилмаётгани асосий сабаб қилиб кўрсатиб берилади.

Ҳадисдаги ривоятларда: *«Кимки бирор озиқ-овқат маҳсулотини кўтара сотиб олган бўлса, уни уловига ортмай (яъни сотиб олинган еридан бўлак жойга олиб бормай) туриб қайта сотиб юбормаслиги керак, чунки тижорат одоби шуни тақазо қилур»* (Ҳадис II жилд, 54-боб, 27-бет, Т., 1997 й.). Амалда тижоратнинг бундай одобига қаттиқ амал қилинган, одобсизлик қилганларни эса калтаклаганлар.

Савдо ходимларининг ўзаро муносабатлари қоидалари

Савдо-сотик ишларида амал қилинадиган шартлардан яна бири савдогар бошқа савдогарнинг савдосини бузмаслигидир. Бир савдогар бошқа савдогарнинг савдосига: биринчидан, токи ўзи рухсат бермагунча ва иккинчидан эса, у

одам савдони тарк этмагунча аралашмаслиги ва учинчидан, бирор молни сотиб олиш учун унинг савдосини айнитмаслиги лозим. Пайғамбаримиз «*Бирортангиз биродарингиз савдосини устига савдо қилмангиз!*» деганлар (Ҳадис. II жилд, 56-боб, 28-бет. Т., 1997 й). Бу гапдан бошқалар молни олиб қолиб қимматроқ нархда сотиш, алдаш мақсадида нархни ошириш, савдогар савдоси устига, савдо қилишга йўл қўймаслик каби мазмунлар ётади.

Савдо-сотик ишида судхўрлик қораланади (Ҳадис. II жилд, 22 боб, 12-бет). 22-бобда «*Судхўр бўлган кимсалар қиёмат кунини жин чалган мажнун каби турадилар*», дейилиб, судхўрлар учун у дунёда ҳам жазо борлиги айтилади. 23-бобда судхўр хусусида гап кетиб, Оллоҳ таолонинг: «*Эй мўминлар, Оллоҳдан қўрқингиз ва агар чиндан ҳам мўмин бўлсангиз, судхўрликни тарк қилингиз! Агар (фармонимизни) бажармасангиз, у ҳолда Оллоҳ ва унинг Расули томонидан (сизларга) уруш эълон қилинур. Агар тавба қилсангиз, сармоянгиз ўзингизга— золим ҳам, мазлум ҳам бўлмас. Агар (қарздор) ночор бўлса, бойигунча кутингиз. Агар билсангизлар, (берган қарзингизни) садақа қилиб юборишингиз ўзингиз учун яхшидир. Ва (барчангиз) Оллоҳга қайтариладиган кундан қўрқингиз! Сўнгра, ҳар бир жонга қилган амалига яраша тўла жазо берилур ва ҳеч кимга зулм қилинмас.*»

Судхўрликдан олинган фойда ҳалол эмас ва шунинг учун унинг баракаси ҳам бўлмайди. «*Оллоҳ судхўрликдан орттирилган фойдани йўқ қилиб (яъни, судхўрга юқтирмай), садақаларни (яъни, уларнинг савобини) зиёда қилур. Оллоҳ ҳеч бир кўрнамак (судхўр) гуноҳкорни севмас*». (Савдодаги ёлгон) қасам, гарчи молнинг бозорини қилса-да, баракани йўқ қилур.

Фирромлик қилиш ҳам судхўрликнинг бир кўриниши сифатида қораланади.

Кўпинча савдода алданган кишилар шикоят қилганларида Пайғамбаримиз уларга «*Ҳар сафар савдо қилаётганда: савдода алдов йўқ, деб қўй*» деб савдо қилиш кераклигини маслаҳат берганлар (Ҳадис II жилд, 46-боб, 22-бет, Т., — 1997 й.).

Бўнак (аванс) — Ҳадисий қоида

Ҳадисда бўнак бериб мол олиш ҳақида ҳаммаси бўлиб 8 та бобдан иборат бўлган кичик китоб ҳам берилган бўлиб, унда бўнак (аванс) бериб мол олишда кафолат бериш, молнинг бир қисмини маълум муддатда узиш шарти билан мол олиш каби ҳолатларни адолатли ҳал этиш усуллари кўрсатиб берилган.

Китобнинг 2-бобида (Ҳадис, II жилд, 2-боб, 48-бет. Т., 1997 йил) Пайғамбаримизнинг Мадинага келиши хусусида гап кетганда, одамлар бўнак (аванс) бериб, қолган ҳақини бир-икки йил ичида ўз шарти билан самар (дондун, мева-чева ва сабзавот) бериш одати мавжуд бўлгани ёзилади. Пайғамбаримиз одамларга янада қулайроқ бўлиши ва масалани адолатлироқ ҳал этиш мақсадида *«Кимки бўнак (аванс) бериб, қолган ҳақини эрса маълум муддатда узиш шарти билан хурмо (ва ундан бўлак нарсалар) оладирган бўлса, ўлчанадирганини ўлчаб, тортиладирганини тортиб олсин»* деб ўз маслаҳатларини берадилар (Ҳадис. II жилд, 2 боб, 48-бет, Т., 1997 й.). Шунингдек, ушбу китоб Пайғамбаримиз даврларида одамлар бўнак (аванс) бериб қолган ҳақини маълум муддатда узиш шарти билан маҳсулотларини ўлчаб, торозида тортиб олингани, насияга таом сотиб олишда қолган ҳақнинг кафолати учун темир совутлар гаровга қолдирилгани каби ривоятлар бор. Булардан шундай хулосага келиш мумкинки, ҳозирги пайтда ҳам кишилар ўртасида маълум муддатни келишиб олиб, бир-бирларига ер ёки пул қарз бериб, унинг эвазига ёки бир қисмига қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ҳайвон ёки бошқа товар олиш одати жуда қадимдан мавжуд бўлган ва у кундалик ҳаёт тақазо этган талаблар асосида тобора такомиллашиб бормоқда.

Мулкий муносабатларнинг исломий қоидалари

Ҳадисларда **«Шуфъа»** китоби ҳам берилган бўлиб, ундаги учта бобда шуфъанинг моҳияти ва аҳамияти кўрсатиб берилган. Унда тақсимланган, ҳали чегараси аниқ белгиланмаган умумий мулкда шуфъа ҳуқуқи борлиги, лекин

улар тақсимланиб, чегаралари аниқ белгилаб, унинг эгаси аниқ бўлса бу ҳуқуқнинг барҳам топиши хусусидаги фикр талқин этилган.

Шуфъа иқтисодий ва ҳуқуқий аснода ва ерлари туташ бўлган қўшниларининг бир-бирларининг уй ва ерларини ҳамда бирор мулкка шерик ёхуд бирор мулкда улуши (насибаси) бор кишиларнинг бир-бирларининг улуш насибаларини биринчи бўлиб сотиб олиш ҳуқуқларини билдиради (Ҳадис. II жилд, 50-бет, Т., 1997 йил). Бу ерда биринчи бўлиб улушни ҳам ким сотиб олиш ҳуқуқига эга эканлигига эътиборни қаратиш лозим ва бундай фикрга китобнинг 2 ва 3-бобларида берилган ривоятларда янада аниқлик киритилиб, *қўшнисининг ижозатисиз ўз уйи ва ерини ва шеригининг рухсатисиз ўз улуши (насибаси)ни сотаолмаслиги ва сотганда ҳам агар иккита қўшни бўлса уларнинг қай бирининг эшиги ўзинга яқинроқ бўлса фақат унга бошқаларга қараганда арзонроқ нархда сотиш лозимлиги кўрсатилган. Бунда Пайғамбаримизнинг «қўшни-қўшникага уй-жойларининг туташлиги билан бошқалардан кўра ҳақлироқдур»* деган маслаҳатлари ҳеч қандай жамоага тегишли бўлмаган, тақсимланмаган умумий мулкка нисбатан шуфъа ҳуқуқига асос қилиб олинганлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Ҳадисда баён этилган ривоятлар ҳозирги пайтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ҳозирги иқтисодий муносабатларда ҳам маҳалла-қўйларда удум бўлиб ўтказилиб келинаётган турли хил расм-русумлар ва тадбирларда ҳам қўшничилик муносабатларидаги аҳил-иноқлик, иқтисодий ночор оилаларни қўшнилари томонидан моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш, маҳалла қўмиталари томонидан берилган турли ёрдамлар ҳадисларда илгари сурилган иқтисодий фикрлар ҳозирги пайтда ҳам ўз ифодасини йўқотмаган.

Исрофгарчилик муносабатлари ҳақида

«Ҳадис»нинг «Ваколат» бобида деҳқончилик қилиш, одамлар учун савоб ишлар қилиш, ерларни ижарага бериш шартлари ва қадимдан Мадинада ерларни ижарага бериш кенг қўлланилган, гаровга қўйиш йўл-йўриқлари ҳақида ёзилган. Бундан кўринадики, ҳозирги вақтдаги деҳқончиликни ташкил этиш, жамият манфаати йўлида савоб ва

хайрия ишларини қилиш, ерларни маълум тартиб-қоидаларга асосланиб ижарага бериш, бировга гаровга нарса бериш каби ҳаётимизда кенг қўлланилаётган урф-одатларимиз ўзининг бир неча минг йиллик тарихи асосига эга эканлигидан гувоҳлик беради.

Китобда ер ҳайдаш ва ерни ижарага бериш хусусида айтилган кўп ривоятлар гўёки ҳозирги вақтда аграр муносабатларни ислоҳ қилишда ҳам аҳамияти бордек туюлади.

«Қайси бир мусулмон бирор дарахт ёхуд бирор экин эксаю, унинг ҳосилидан инсон, қуш ёки ҳайвон еса, бунинг учун унга ажру савоб, адо этилур» (Ҳадис. II жилд, 1-боб. Т., 1997 йил). Кўриниб турибдики, бу ривоятлар ҳозирги кунимиз учун ҳам шу даражада аҳамият касб этадики, бундан бутун жамият наф қўради.

Ҳар йили баҳор фаслининг бошланиши билан бутун мамлакатимиз бўйлаб баҳорги катта кўкаламзорлаштириш ишларини ташкил этиш, дарахтлар экиш, янги боғ-роғлар барпо этиш, суғориш шаҳобчаларини тартибга келтириш, «Наврўз» байрами тадбирларини ўтказиш, ёрдамга муҳтож кишиларга моддий ёрдам кўрсатиш, хайри-эҳсон қилиш каби кўплаб инсонийлик одатларимизнинг иқтисодий илдиэлари ҳадислардаги ривоятларда ўз ифодасини топганлиги иқтисодиёт умуминсоний муносабатларнинг ифодаси сифатида қадимдан иқтисодиёт умуминсоний аҳамиятга молик бўлганлигини кўрсатади.

«Ваколат» китобида Мадинада ерга деҳқончилик қилиш ва ижара муносабатларидан кенг фойдаланилгани ривоятларда кенг баён қилинган. Мадинада қадимдан хўжалик юритиш шакли — ижара муносабатларига асосланган деҳқончилик ташкил этилган. Ер эгалари ва ерни ижарага олувчилар хўжалик субъектлари бўлиб, ердан олинган даромад натурал ҳолда улар ўртасида турлича нисбатларда тақсимланган. Лекин деҳқончиликдаги меҳнатнинг асосий қисми қуллар меҳнати ва бошқа ёлланма меҳнатга, шунингдек, шерикчиликка асосланган эди. *«Агар икки кишидан бири ер эгаси бўлиб, деҳқончиликдаги сарф ўртада бўлса, иккаласи ҳосилни тенг бўлиб олиши жоиз»*. *«Мадинада ҳосилнинг учдан бир ва тўртдан бир қисмини олиш шарти билан*

шерикчиликка экин экмаган мухожир хонадони йўқ эрди» (Ҳадис, II жилд, 7-боб, 73-бет. Т., 1997 йил). Деҳқончиликда уруғни ким олиб келса ҳосилнинг ярми уники бўлган.

Мадинада қадимдан деҳқончилик ижара муносабатлари асосига қурилгани учун бошқа мамлакатлардагига қараганда у ерда ижара ҳақини анча адолатли белгиланганлиги эътиборимизни тортади.

Мадина ерларида мевали дарахтлар ва полиз экинлари ҳосилнинг ярмига тенг қисми ижара ҳақи деб белгилаб қўйилган. Мевали дарахтзорлар ва полиз экинлари ҳосилининг тенг ярми ер эгасига ва яна шунча қисми ижарачига бериш шарт қилиб қўйилган.

Деҳқончиликнинг ривожланиши билан ўлик ерга ишлов берган ва эгасиз ерни меҳнат, пул сарфлаб обод қилган кишилар иқтисодий рағбатлантирилганлиги эътиборни тортади. *«Кимки эгасиз ерни обод қилса (ёки ўзлаштирса) ул ўшал ерга барчадан кўра ҳақлироқдур»* (Ҳадис. II жилд, 18-боб, 78-бет. Т., 1997 йил).

Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, Мадинада деҳқончиликни ривожлантиришга ижара муносабатларини адолатли ўрнатилгани ва уни тобора такомиллашиб боргани ижобий таъсирини кўрсатган деган хулосага келиш мумкин. Бу фикрга асос сифатида ердан олинган ҳосилни ҳали тенг ярмини ер эгаси ва ижарачи ўртасида тақсимлашга ўтилмасдан аввал корандалик усулида деҳқончилик қилинганига эътиборни қаратиш лозим.

Деҳқончилик қилиш учун ерларнинг бир қисмини яҳудийларга бериш учун ажратилиб, бундай ерлар яҳудийлар билан корандалик усулида деҳқончилик қилишга берилар эди. Бу ҳақда II-бобдаги қуйидаги ривоятни келтирамиз (Ҳадис. II-жилд, 2-боб, 74-бет. Т., 1997 йил):

«Биз Мадинада энг ери кўп одамлар бўлиб, корандаларга (аниқ икки қисмга бўлиб— муал.): ернинг мана бу бўлагига ўзингиз учун, мана бу бўлагига эрса биз учун эгасиз!— деб шарт қўяр эрдик. Шунда баъзан коранданинг экини ва баъзан ер эгаси учун экилган экин нобуд бўлар эрди. Шунинг учун Жаноб Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам корандалик усулида деҳқончилик қилишдан қайтардилар». Бу ерда корандалик усулида деҳқончилик қилиш деганда яҳудийларга берилган ер тўғрисида эмас, балки ижарага ажратилган

ерни бир қисмини ижарачига ва яна бир қисмини ер эгасига қатъий равишда бериб қўйиш тартибини жорий этилгани эканлигини тушунмоқ лозим. Ернинг гоҳ ер эгасига, баъзан эса ижарачига тегишли қисмидаги ҳосил нобуд бўлиб улардан бири зарар кўрган ва бу ижара муносабатларини бузилишига сабаб бўлган. Бундай тартиб-қоида Пай-ғамбаримиз томонидан бекор қилинган ва олинган ҳосил икки тенг қисмга бўлиниб, унинг бир қисми ижара ҳақи қилиб белгилаб қўйилган.

Ҳадисда кўчат (экин) экиш иши ҳам Оллоҳ таоло йўлида қилинган яхши ишлардан бири ривоят қилинади: Саҳл ибн Саъд разияллоҳу анҳу шундай ривоят қилади: *«Биз жума куни келса хурсанд бўлар эдик. Чунки бизнинг бир кампиримиз бўлиб, жума куни у биз ариқлар бўйига экиб қўйган қанд лавлагидан оларди-да, унга бир оз арпа қўшиб, қозонда қайнатиб қўяр эди. Оллоҳ таоло ҳақи ул таомда на гўшт ва на ёғ бўлар эди. Биз ҳар сафар жумани ўқиб бўлиб, ўшал кампирни олдига борар эдик, ул эрса бизга мазкур таомдан келтирар ва биз уни тановул қилар эдик. Жума кунидан хушнуд бўлишимизнинг боиси шу эрди»* (Ҳадис. II жилд, 18-боб, 78-бет.).

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, кишилар қадимдан ариқ бўйларига дарахтлар ва экинлар экиб улардан турли хил тамолар тайёрлаб истеъмол қилганлар. Деҳқончиликдаги бундай тадбиркорлик ишларидан ҳозиргача қишлоқ хўжалигида кенг қўлланилиб келинмоқда ва миришкор деҳқонлар уларни тобора такомиллаштириб бормоқдалар.

Ҳадисда сув хусусидаги боб ҳам берилган бўлиб, унда сув, ўз ерида қудуқ қазиб сув чиқаришнинг савоблиги, йўловчига сув бермаслик гуноҳ эканлиги, ерларни тақсимлаб бериш, тақсимланган ерларни ҳужжатлар орқали расмийлаштириб бериш ҳақида ҳам ривоятлар бўлиб, уларни ўрганиш ҳозирги пайтда деҳқончилик ишларини ташкил этишда фойдали бўлиши мумкин. Пайғамбаримиз Ҳадисларида сувни инсон ҳаёти учун ҳам, деҳқончилик учун ҳам катта аҳамиятга эга эканлиги, оқар сувлар билан бирга қудуқлар қазиб уларнинг сувларидан ҳам фойдаланиш,

исроф қилмаслик лозимлиги кўрсатиб ўтилади. «*Кимки Рума қудуғини* (дастлаб Мадинада Рума номли қудуқдан бошқа қудуқ бўлмаган — муалл.) *сотиб олиб, унинг сувини муслмонлар билан баҳам кўрса, бунинг учун унга жаннатдан яхши жой ато этилуру*» (Ҳадис. II жилд, 79-бет, Т., 1997 йил). Ортиқча суви бўлатуриб, йўловчига сув бермаган одамга Оллоҳ таоло ҳам раҳмат назари билан қарамаслиги, гуноҳидан покланмаслиги таъкидлаб ўтилади.

Ҳадисларда оч қолган кимсалар ва ҳаттоки ҳайвонларга ҳам емак бериш савоб ёки ўзлари овқат топишга уларга имконият бермаслик ҳам гуноҳ ҳисобланади. «*Бир аёл бир мушукни қамаб қўйиб очликдан ўлдириб қўйгани учун жаҳаннамда азобланади. Оллоҳ таоло ҳақи, у уни қамаб қўйиб, на овқат ва на сув берди, ташқарига чиқиб, бирор жонзотни тутиб ейишга имкон бермади*» (Ҳадис. II жилд, 10-боб, 82-бет. Т., 1997 йил).

Ривоятлар асосида ҳалол меҳнат қилиш тирикчилик қилишнинг бирдан-бир манбаи деган асосли бир фалсафий фикр ётади ва ҳар бир кишини меҳнат қилиб тирикчилигини ўтказишга чорлайди. «*Қўлингизга арқон олиб, бир боғ ўтин териб сотсангиз, Оллоҳ таоло ул бир боғ ўтин туфайли юзингизни гадойлик қилиб шувут бўлмоқдан асраб қолурки, бу— одамларга қўл чўзиб, ҳали улар берадиларми ё йўқми тиламчилик қилганингиздан яхшидур*» (Ҳадис. II жилд, 14- боб, 85-бет. Т., 1997 йил).

Деҳқончилик қилинадиган ерларни кўпайтириш мақсадида ерларни тақсимлаб бериш зарурлигига ҳам эътибор қаратилган. Ўлик ерлар, яъни ҳали фойдаланилмаган ерлар ўзлаштириш шарти билан тақсимлаб берилган ва кимга қанча ер берилган бўлса, бу ер унга қарашли эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар расмийлаштириб берилган.

Лалми ерлар, унинг моҳияти ва мазмуни ҳам аниқ белгилаб берилган. Бир киши ер олиб, унга қарашли бўлган бошқа мулклар ичида бу ер энг яхшиси эканлигини, уни нима қилиш мумкинлиги тўғрисида Пайғамбаримиздан маслаҳат сўраганида ул зотга шундай дейилди: «*Агар истасанг, уни сотилмайдиган, ҳадя қилинмайдиган ва мерос қилиб қолдирмайдиган, аммо ҳосили эҳсон қилинадирган қилиб са-*

дақа қилгил» (Ҳадис. II жилд, 9-боб, 209-бет. Т., 1997 йил). Пайғамбаримизнинг бундай маслаҳатларига амал қилиб, ер садақа қилинди.

Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, вақф ёки садақа атаб берилган ердан фойдаланиш, унинг ҳосилидан баҳраманд бўлиш ерга эгалик қилишнинг ҳар қандай шаклидан тубдан фарқ қилади. Агар ердан олинган даромад ер эгаси билан ижарачи ва бошқалар ўртасида аввалдан келишилган шартлар асосида тақсимланса, вақф ёки садақа қилинган ер Оллоҳ таоло номига аталиб берилган бўлади ва шунинг учун у ердан олинган ҳосил бечораҳол кишиларга ризқ-рўз, очларни овқат билан тўйғазиш ва меҳмонларни зиёфат қилиш ҳамда ерни садақа берган кишининг қариндошларига ёрдам бериш учун фойдаланилади.

Вақф ерга ҳеч ким ва уни парвариш қилувчи киши ҳам унга эгалик қилиши ҳуқуқидан маҳрумдир. Фақат у ерга ишлов берувчи киши етиштирган ҳосилдан меҳнатига яраша истемол қилиш ва ўзининг ёру-дўстларига ҳам бериш ҳуқуқига эга бўлади, холос.

Вақф қилинган ер ҳужжат билан расмийлаштирилади. Вақф ҳужжати вақфнома дейилади ва унда ерни сотилмаслиги, ҳадя этилмаслиги, меросга қолдирмаслиги, олинган ҳосил фақирлар, ерни вақф қилган кишининг яқин қариндошлари, камбағаллар, меҳмонлар, мусофирлар учун сарфланиши, ерга ишлов берувчи кишининг ундан меҳнатига яраша олиши, дўстларига ҳам едириши батафсил ёзилган бўлади.

3. «МУХТАСАР» АСАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҒОЯЛАРИ

«**Мухтасар**» мусулмон оламининг энг машҳур асарларидан бири бўлиб, у Али ибн Абу Бакр Марғилонийнинг қаламига мансубдир. У бизнинг ўлкамизда кенг тарқалган бўлиб, ўтган аср охирида Санкт-Петербургда, асримиз бошида Тошкентда ва бошқа жойларда туркий тилда босилиб чиққан. Ушбу асар Шаҳобиддин ибн Абдулазиз томонидан туркий тилга таржима қилинган ва «Мухтасар» (Ихчам) номи билан босмадан чиқарилган.

Бу асарнинг аҳамияти аввало шундаки, унда ислом қоидаларига мувофиқ қонун-қоидалар, шу жумладан, иқтисодий муносабатлар ҳам ихчам шаклда баён қилинган. Ушбу китоб Шарқ иқтисодий таълимотини билиб олишимиз, ўрганишимиз, ундан ҳозирги замон иқтисодий муносабатларини ўрганиш ва иқтисодий тафаккуримизни Ислом иқтисодий қарашлари билан бойитиб боришимиз учун ғоят қимматли дастуруламалдир. Шу билан бирга унинг кўп қоидалари мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислоҳотлар билан, йўлга қўйилаётган иқтисодий таълим соҳасидаги ишларимиз билан ҳам ҳамоҳангдир.

Асарнинг энг қимматбаҳо томонларидан бири, бизнинг назаримизда, унда ижара муносабатлари ғоят кенг, мукаммал баён қилинганидир. Китобда ижаранинг хўжалик фаолиятини ташкил этиш, иқтисодий фаолиятини йўлга қўйиб олиш, фойдаланилмай ёки вақтинча фойдаланилмай ётган мол-мулкни ҳар икки томон учун ҳам ўзаро манфаатли шаклда ҳаракатга келтириш, ижарани ҳар икки томоннинг рози-ризалиги асосида шартнома билан тасдиқлатиб олиш каби бир қанча қоидалар ўз ифодасини топган.

Қуйида китобда ижаранинг моҳияти, асосий тамойиллари, шартлари, қоидаларига оид айрим жиҳатларини ҳавола қиламиз:

Биринчидан, ижарага берганда ёки ижарага олганда мулкдан келадиган фойданинг қандай миқдори берилишини ва қандай муддати тугагини кўрсатиб қўйиш лозимлиги уқтирилади. Ёзилдики, «*Ижарага олувчи нарса билан фойдаланишнинг муддатини айтиб билдирмоқ жоиз, гарчи узоқ муддатга бўлса-да...*» («Мухтасар», Т., 1994 й., 189-бет).

Иккинчидан, ижаранинг мазмуни шуки, ижара ҳақини ўша замони берилмайди, бу эса ижара олувчи аҳволини, табиийки, енгиллаштиради. Бу ҳақда «*Ижара олувчига ижара ҳақини ўшал заҳотийёқ бермоқ вожиб эмас...*» деган исломий қоида ёзилган.

Учинчидан, мулк ижарага олинган бўлса-ю, ундан фойдаланилмаса ҳам ижара ҳақини тўлашлик шарт эканлиги

уқтирилади. Бу ҳақда куйидаги қондани ўқиймиз: «*ижарага олинган бўлса-ю, гарчи уйда у турмаса ҳам ижара ҳақини тўлаш жоиздир*» (ўша жойда). Бу исломий қоида ижара муносабатларида бизнинг шароитимизда бузилиб турилиши ҳеч кимга сир эмас. Масалан, ерни ижарага оладилар-да, ундан ижара ҳақини тўлайдиган даражада ҳосил олмайдилар. Йил охирида ҳосил бўлмаганлигини рўкач этилиб ижара ҳақини тўлаш борасида турли баҳоналар қилинади, ҳатто ижара ҳақини тўлашдан бўйин товлашгача борилади. Бу гапни ижарага олинган бошқа ишлаб чиқариш воситалари юзасидан ҳам айтиш мумкин.

Тўртинчидан, китобда ижарага олинаётган мол-мулкни қандай мақсадда олинаётганини аниқ кўрсатиб олинишига эътибор қаратилган. Бу ҳақда куйидаги қондани ўқиймиз: *«Ерни уй қуриш, дарахт экиш учун ваъда тақин қилиб ижарага олиш дуруст. Муддати ўтгач ижарага олувчи ерни уйлاردан, ёғочлардан бўшатиб топшириб ёки ер эгаси ерларнинг, оғочларнинг ер устидан олингач суғурилган туратурғон ёғочларнинг ҳақларини бериб, ижарага олувчи гарчи қолдиришга ризо бўлмаса-да ўзига олиб қолур, агарда биноларни кўчириб, ёғочларни суғурган тақдирда ерни бузиб зарар келтирарлик бўлса, аммо ерни бузмаслик учун уйлар, бинолар хўжаси-ла савдолашиб ул ризо бўлғон баҳсга олиб қолар»* («Мухтасар», Т., 1994 йил, 191-бет). Ушбу қоидалар замонавий иқтисодий муносабатлар талқинида: «*Ер ижараси тўғрисидаги қонун*»имизда ўз ифодасини топган. Шундан кўринадики, Шарқ иқтисодий ғоялари *воқелик, ҳаётийлик, адолатлик, демократик* асосларга қурилган экан.

Бешинчидан, ижара ҳақини тўлаш қоидалари баён қилинган. Айтиладики, «*Ижара ҳақини тўлаш ижара шартини айтилган вақтдан бошланур*» («Мухтасар» Т., 1994 йил, 132-бет). Демак, ижара шартларига қатъий риоя қилишлик вожиб амаллардандир.

Олтинчидан, асарда *ижарани бузиш ва ижарага олинган омонатни яхши сақлаш* ҳақида алоҳида кўрсатмалар мавжуд. Ижаранинг бузилиши қатор сабаблар билан боғлиқ. Масалан, «*Ижарага олинган нарсада аввалги айби бўлганлиги сабабли ижара аҳди бузулур, агарда бу аввалги айби нарса била фойдаланурға зарар бермагудек бўлса...*» («Мухтасар». Т., 1994 йил, 194-бет). Омонатни сақлаш, унга зарар етказмас-

лик қоидалари китобнинг алоҳида бобида баён этилади. Унда омонат олувчи (ижарага нарса олувчи) омонат қўювчининг (ижарага нарса берувчининг) барча шартлари ва қоидаларига сўзсиз риоя этиш қайд этилган.

«Мухтасар» китоби яна шу билан қимматли аҳамиятга эгаки, унда муқаддас «Қуръони Карим» оятлари, Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоху алайҳиссаломнинг ҳадисларида баён этилган қоидалар оддий одамларнинг тушуниб етишларига кўмаклашиш мақсади ётади. Зеро, бу улуг китоб ва ҳадислар мазмуни шу қадар чуқурки, уларни мукамал тушуниб етиш учун ҳар кимнинг ҳам иқтидори етмайди. Худди ана шу мақсадда ҳам бу китоб бебаҳодир.

Назорат учун саволлар

1. «Қуръони Карим»даги иқтисодий қадриятлар.
2. Ҳадисларда бозор муносабатларидаги ҳалолликларга қандай эътибор берилган?
3. Ҳадисда аванс (бўнак) қандай тушунтирилган?
4. Ҳадисда мулкӣ муносабатлар таснифи.
5. Ижара муносабатлари «Мухтасар»да қандай ўрин тутади?
6. «Мухтасар» ислом иқтисодий ғоялари ҳақидаги асар эканини изоҳлаб беринг.
7. «Мухтасар» асаридаги ижара муносабатлари ва уларнинг ҳозирги давр билан ҳамоҳанглиги.
8. «Мухтасар» асарида ижара тамойиллари, шартлари ва қоидалари.

IV боб

УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎРТА ОСИЁ ИҚТИСОДИЙ ҒОЯЛАРИ

Ислом иқтисодий ғоялари Ўрта Осийе алломаларининг иқтисодий тафаккури ривожини манбаи бўлиб қолдики, бу Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомул-Мулк, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб мутафаккирлар ижодида ўз ифодасини топди. Халқимизнинг буюк алломалари иқтисодий меросида, уларнинг илмий тафаккурида, жумладан, Абу Наср Форобий ва Абу Али ибн Сино иқтисодий мероси марказида инсон ва унинг эҳтиёжларини қондириш масаласи туради. Зеро, юқорида айтилганидек, инсон бу дунёнинг олий неъматини ва унинг эҳтиёжларини қондириш ҳар қандай жамиятнинг яшаш ва ривожланиш шартидир. Албатта, инсон эҳтиёжлари турли-туман ва доимий ўсиб борувчидир. Одамлар эҳтиёжларини иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий каби гуруҳларга ажратиш мумкин. Аммо инсон эҳтиёжлари ичида устувор ўринда иқтисодий-ижтимоий эҳтиёжларни қондириш туради.

1. АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҒОЯЛАРИ

Абу Наср Форобий буюк аждодларимиздан биридир. У илм-фан тарихига Шарқнинг буюк файласуфи, Шарқ Арастузи, Шарқ Афлотуни каби машҳур номлар билан муҳрланган. Унинг иқтисодий ва бошқа ижтимоий қарашлари Арасту ва Афлотун асарларини тушунтиришга қаратилган бир қанча асарларида баён этилган, жумладан, унинг иқтисодий дунёқараши «Фозил кишилар шаҳри» (Т., 1993 й.) асарида ҳам ўз ифодасини топган.

Форобий мулкчилик ва
мулкдор бўлиш хосияти
ҳақида

Мутафаккир Абу Наср Форобий
Афлотун қарашлари ҳақида гапи-
рар экан, мулкка эга бўлиш ёмон

одат эмаслигини, қашшоқликда (мулксиз) яшагандан кўра бадавлат яшамоқ афзалдир деган фикрни айтади. Фақат мулкни бефойда жамғаришдан, кераксиз мулкни сақлашдан сақланиш зарур, деган фикрни илгари суради. Фикрни давом эттириб ёзадики, одамларга, авлодларга зарар келтирмайдиган мол-мулк орттириш фойдали ишдир; бунда қонунлар ёрдамида руҳ ва баданни эъзозланишига сазовор қиладиган тарбия муҳим аҳамиятга эга. Фақат бошқалар учун зарар келтирадиган бойлик тўплаш, мол-мулкка эга бўлиш ёмон одатдир (Ўша асар, 38-бет).

Олим Афлотун фалсафасини шарҳлар экан, одамларни мулкий қонунлар асосида тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор беради. «Агар шаҳар аҳолиси маърифатсиз, тажрибасиз одамлар ва болалардан иборат бўлса, у ҳолда улар қонун ўрнатган тартиб ва бошқарув усулини қабул қилмайдилар» (ўша асар, 39-бет). Қайд этиладики, қонунлар асосида, яъни ҳуқуқий тарбия ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ғоят муҳим аҳамиятга эга. Ҳуқуқий тарбия нафақат ўзини, балки бошқаларни ҳам ўйлаб яшаш ва ишлашга хизмат қилади, мулкни, ресурсларни тўғри тасарруф этиш, ундан яхши натижалар олишга олиб келади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизнинг таълим тўғрисидаги Дастури ва қонунида ҳуқуқий тарбияга, мулкий тарбияга катта ўрин ажратилади. Абу Наср Форобий уқтирадики, «Мулк орттиришда унчалик хавф йўқ, аммо эҳтиёт қилиб сақламоқ керак. Агар бошқа бировлар ҳисобига мулк орттирганлар жазоланмасалар, у ҳолда шаҳар аҳолисидан инсоф ва шухрат йўқолади. Мулкни эҳтиёт қилиб сақлаб ўз эҳтиёжи учун ишлатса, бу ёмон ҳисобланмайди...» (ўша асар, 47-бет).

Бу кўрсатмаларнинг аҳамияти бугунги кунда жуда ҳам катта. Зеро, одамлар энди мустақиллик ва демократия туфайли мулкдор бўлмоқдалар. Бироқ мулкдор бўлиш бошқа-ю, мулкни эҳтиёт қилиб, ўзи ва жамияти учун самарали фойдаланиш ундан ҳам муҳимдир. Шунини ҳам айтиш керакки, ҳали мамлакатимиз фуқаролари мулкни тасарруф этиш ва уни тўғри, фойдали ишлатиш тажрибасига, кўникмасига эга эмаслар.

Агар Абу Наср Форобий гоёсига диққат қилинса маънавий, маърифат билан иқтисодиёт кишилар ҳаётининг ажралмас, узвий боғланган реал муносабатлари эканлигини фаҳмлаш мумкин. Олимнинг фикрича фақат қонунлар устуворлиги шароитидагина иқтисодий фаолиятда самара олиниши мумкин. Қонунлар устуворлиги ва уларга суяниб иш кўриш эса ҳуқуқий тарбия воситасида амалга оширилади.

**Форобий харажат қилиш
ва тақсимот тартиби
хусусида**

Ишлаб чиқариш ва истеъмол учун харажат зарурий ҳолатдир. Ишлаб чиқариш ва ҳаётнинг самараси

кўпинча ана шу харажатлар миқдори, тартиби ва меъзонларига ҳам боғлиқдир. Олим ҳисоблайдики, яшаш учун эга бўлинган маблағларни, маҳсулотлар ва мулк тўғри тақсимланмаса, меъёри билан харажат қилинмаса, бундай ишда *«номақбулчилик рўй беради»*. Бу — бошқарилиши энг қийин бўлган ишдир, кимда-ким ўз ихтиёрида бўлган мулкни фойда чиқариш учун муомилага қўймаса, уни фақат ўзи учунгина жамғарса, жуда катта зарар келтиради» (ўша асар, 42-бет).

Абу Наср Форобий қарашларида тақсимот масаласи жуда кенг ва ўзига хос усулда талқин этилади. У жамият ва одамлар қўлидаги мулк ва ноз-неъматларни тўғри тақсимлаш давлат қурилишида асосий масаладир, деган фикрни билдиради. Демак, жамият ҳаётида энг муҳим муаммолардан бири мулкни, маҳсулотларни керакли мақсадларга тўғри, самарали тақсимланишидир. Тақсимот иши мақсадга мувофиқ йўлга қўйилмас экан, кўпчилик одамлар бачканалашиб кетади, одамлар фақир аҳволга тушиб қолади.

Тақсимот мавжуд мулк, маҳсулот, бойликлар ҳисобини тўғри йўлга қўйишдан бошланади. Худди ана шу фикр Форобий томонидан илгари ўринга чиқарилади. *«Аввало, — дейди олим, — ер ва жойларнинг миқдори, кейин уларнинг эгалари ва тутган ўринлари, сўнгра ниҳоятда зарур нарсалар бўлган озиқ-овқатлар, экиладиган ерлар, сарой ва шахсий уйларнинг миқдори ҳисобга олиниши зарур»* (ўша асар, 37-бет). Форобий Афлотуннинг қуйидаги фикрларини алоҳида ажратиб келтиради: *«Тақсимотнинг иши жуда қийин, лекин*

жуда зарур ишдир». Буюк даҳоларнинг тақсимот ва мулкни тасарруф этиш масалаларига бу қадар чуқур қарашлари бежиз эмас.

Албатта, тақсимот мавжуд нарсалар тақсимотидир, у ишлаб чиқаришга нисбатан вақт жиҳатдан кейинги ўринда туради, ишлаб чиқариш муносабатларидаги иккинчи бўғиндир. Бироқ шуни унутмаслик керакки, тақсимлаш ишлаб чиқаришнинг бошқа томони, аслида унинг давоми ва такрорланишидир. Бунинг маъноси шуки, тўғри ва адолатли тақсимот тизими яратилган шароитдагина ишлаб чиқариш натижалари шунчалик яхши бўлади. Бу ерда гап фақат макроиқтисодий даражадаги тақсимот устидагина бораётгани йўқ, бу хулоса микроиқтисодиётнинг барча бўғинлари учун ҳам тенгма-тенг аҳамиятга эга. Форобийнинг иқтисодий қарашларида жамият ҳаётининг энг муҳим масалалари кўтарилган.

Шарқ фалсафасида эҳтиёжлар масаласи умуман одамлар эҳтиёжлари ва уларнинг қондириш воситаларини қидириш эмас, балки ҳар бир одамнинг шахс ва инсон сифатидаги зарурий эҳтиёжларини тадқиқ қилиш ва уларни қондириш муаммолари муҳим аҳамият касб этади. Ана шу эҳтиёжлар тизимида одамнинг шундай физиологик эҳтиёжлари мавжудки, улар фақат ҳаракат қилиш, меҳнат ва яратувчанлик (ишлаб чиқариш) билан қондирилади. Демак, инсон эҳтиёжларининг энг муҳими меҳнат қилиш (яратувчанлик) эҳтиёждир, барча эҳтиёжларни қондириш ҳам худди ана шу меҳнатга бўлган эҳтиёжни қондириш орқали эришилади. Шарқ иқтисодий тафаккури марказида инсон ва унинг эҳтиёжлари, уларни қондириш масаласининг туриши бежиз эмас.

Ижтимоий-иқтисодий тафаккурнинг ана шу энг долзарб масаласи Шарқнинг буюк фарзанди, Абу Наср Форобий асарларида асосий ўрин олганлиги фикримизнинг далилидир. Шарқ Арастуси номи билан машҳур бўлган олим Арасту фалсафаси таҳлилига бағишланган асарида иқтисодиёт фанининг муҳим категорияси (тушунчаси) бўлган эҳтиёжлар масаласига алоҳида эътибор бериб, эҳтиёжларни қондириш инсон ҳаракатининг марказида туражagini кўрсатди. У ин-

сон эҳтиёжларини қондиришда меҳнат ва меҳнат қуроллари-нинг ўрни беқийс эканлигини уқтириб ўтади. Биз учун меҳнатнинг инсон эҳтиёжлари тизимида бирламчи ва ҳал қилувчи унсур сифатида Шарқ иқтисод илмида ечим топганлиги аҳамиятлидир. Афсуски ҳозирги кунга қадар бу ечим Фарбники бўлиб қаралиб келди.

2. АБУ АЛИ ИБН СИНОНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҲОЯЛАРИ

Абу Али ибн Сино

Ибн Сино шу нарсани чуқур тушуниб етдики, одамлар ўз эҳтиёжларини қондиришда бир-бирлари билан боғланишлари, алоқа ва ҳамкорликда бўлишлари керак, яъни улар иқтисодий муносабатларга киришишлари лозим. Чунки ҳар бир одам алоҳида ҳолда ишлаганда, у қанчалик кучли ва салоҳиятли бўлмасин, ҳатто ўз эҳтиёжларини қондираоладиган маҳсулотни яратишга ҳам қурби етмайди. Шунинг учун одамлар ўзаро

иқтисодий келишувга келишга, яъни меҳнат тақсимооти асосида фаолият қилишга интиладилар. Бунинг иқтисодий назария нуқтаи назаридан маъноси шуки, ишлаб чиқариш муносабатлари ҳақиқатдир, табиий заруратдир, муайян ҳолатдир.

Абу Али Ибн Сино одам жамиятдан ташқарида яшайолмаслигини, у жамоат муҳитидагина ижтимоий борлиқ бўлаолишини қайд этган. Улар ўзаро иқтисодий ҳамкорлик орқали ўз ҳаётларини қурадилар, ўзларининг ҳаётий эҳти-

ёжларини қондирадидлар. Бироқ одамларнинг ўзаро муносабатлари адолат доирасида бўлмоғи даркор, адолатни эса фанни (ҳақиқатни) севадиган давлат ўрнатиши мумкин, холос. Агар қонун чиқарувчи давлат адолатсиз бўлса жамият унга қарши кўтарилади ҳам.

Ибн Сино фикрича, давлат ҳар бир одамнинг жамиятдаги ўрнини (иш жойини) аниқ белгилаб бериши, қандай фаолият қилишини ташкил қилиб бериши керак, айниқса, давлатда текинхўрлар, бошқалар ҳисобига кун кўрувчилар бўлишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Давлат бундай такомилга фақат фанни ривожлантириш орқали эришади. Давлатнинг етакчилик роли ҳақида аллома фикрлари бугунги кун билан ҳамоҳанглиги қувончлидир.

Ибн Сино савдо муносабатларининг жамият тараққиётида катта роль ўйнашини ҳам уқтирган. У савдо алоқалари шаҳарлар (мамлакатлар, халқлар) ўртасида йўлга қўйилиши лозимлигини уқтиради, чунки шундагина ижтимоий тараққиёт юз беради, одамлар ўртасида тушуниши вужудга келади. Демак, Ибн Сино бошқа олимлардан фарқли ўлароқ савдонинг алоҳида — халқаро аҳамиятини, унинг ижтимоий ўрнини тўғри баҳолай билди. Юқоридаги қоидаларга хулоса қилиб шунини айтишимиз мумкинки, Ибн Сино илмий ижодида иқтисодий муносабатлар масаласи ҳам, унинг муаммолари ва уларни такомиллаштиришга оид тадқиқотлар салмоқли ўрин тутди.

Абу Али ибн Сино «Тиббиёт достони»да ёзадики, агар ҳайвонлар табиат неъматларига қаноат қилиб яшасалар, одамларга бу неъматлар озлик қилади, улар озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жойга бўлган эҳтиёжларини қондиришлари лозим. Унинг таъкидлашича, агар ҳайвонлар тайёр табиат неъматларини ўзлаштириб олсалар, одамлар ўз меҳнатлари билан ўзларига озиқ-овқат, кийим-бош, уй-жой яратадилар, улар ана шу мақсадда деҳқончилик, ҳунармандчилик, чорвачилик билан шуғулланадилар. Шунинг учун аллома одамларни ижтимоий фойдали меҳнатга чорлайди.

3. АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАРИ

Абу Райҳон Беруний

Пул пайдо бўлган даврдан бошлаб, айниқса, танга шаклларида турли металллардан пул зарб этиш бошланган даврлардан бошлаб иқтисодий тафаккур даҳоларининг фикру-зикри турли минерал хом ашёлар ҳажми ва оғирлигида мужассамлашган қимматбаҳо металллар — олтин, кумуш, мис ва бошқалар оғирлигини, ҳиссасини аниқлаш услуби ва асбобини яратиш муаммоси қўйилиб келинган. Айниқса, бу масала X—XI асрларда

ҳалқаро савдо тез ривожлана бошлагач, заргарлик буюмлари яшаш кучаяберган, натижада бу фан ва амалиётнинг энг долзарб муаммосига айланган. Аҳвол X асрда Мавороуннаҳр ва Хуросонда жуда катта миқдорда тўла қийматга эга бўлмаган тангалар зарб этиш авжга чиққач яна ҳам оғирлашди. Масалан, муомилада бўлган «Исмоилий» дирҳамлари ёнига қимматга эга бўлмаган металллардан зарб қилинган Бухоро дирҳами «гитрифий» кабилар ёки паст сифатли кумушдан ясалган «муҳаммадий» тангалари муомилага чиқарилди. Бундай ҳол турли хил қаллобликларнинг, алдашларнинг кучайишига қулай шароит яратди. Бунинг оқибатида олтин динорлар ҳам муомилада қатнашмай қолишига олиб келдики, натижада олтин тангалар оддий товарлар каби тортиб бериладиган вазият вужудга келди.

Маълумки, Абу Райҳон Беруний минералогия ва металшунослик бўйича ўз даврининг энг етук олими эди. Шунинг учун ҳам у иқтисодий тараққиётга путур етказётган бундай аҳволга қараб тураолмас эди. У жуда катта тадқи-

қотлар, изланишлар, амалий тажрибалар ўтказиб, минераллар таркибидаги қимматбаҳо металллар ҳиссасини топиш услубини яратди. Бу усулни амалда қўллаш учун махсус ўлчов асбоби яратиш ҳам керак эди. Шундай асбоб Беруний томонидан яратилди, бу эса пул муносабатлари тарихида, унинг ривожланишида бебаҳо аҳамиятга эга бўлди. Беруний ўзи ясаган асбобнинг тузилишини, унинг қандай механизмлардан ва қандай қилиб ясалганини «Минерология» номли асарида бирма-бир баён қилган. Бу асбоб ёрдамида турли металллардан ясалган тангалар таркибидаги қимматбаҳо металлларнинг ҳақиқий миқдорини ўлчаш мумкин бўлди. Бундай асбобнинг яратилиши пуллар ўртасидаги ҳақиқий нисбатларни аниқлаш, уларни ўзаро алмаштиришнинг адолатли асосларига эга бўлиш имкониятини берди. Шунингдек, бу усул ёрдамида пул ясашдаги мавжуд қаллобликларни бартараф қилиш ва ана шундай нохушликларни олдини олиш мумкин бўлиб қолди. Буюк бобокалонимизнинг бундай 1000 йилдан зиёдроқ аввал ишлаб чиққан усуллари ҳозиргача ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганини мамнуният билан қайд этилмоқда (Беруни. Сборник статей к 1000 летию со дня рождения. Т., «Фан», 1973, стр. 121—130).

4. ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҲОЯЛАРИ

«Кутадғу билиг» — Кутга, яъни бахт-саодатга эриштирувчи билим, деган маънони беради. Уни мутафаккир шоир 1069 йилда ёзиб тамомлаган. Муаллиф бундай улкан тарбиявий, маънавий, иқтисодий тафаккур манбаи бўлган асарни ёзиш учун узоқ тайёргарлик кўради, у кўплаб ўлкаларга саёҳат қилади, кўплаб маданий адабий манбаларни ўрганadi, тадқиқ этади, у деярли барча туркий халқлар яшайдиган ўлкаларда (Хитой, Туркистон, Эрон ва Турон) бўлади.

Асар ўша даврнинг подшоҳи Тавғочхон ҳузурига келтирилади. Хон бу асар билан танишиб чиққач, унинг бадиий, илмий, тарихий, маънавий аҳамиятини ҳаққоний тақдирлаб, шоирга ХОС ҲОЖИБ унвони беради. Ушбу асар XV

аср ўрталарида Ҳирот шаҳрида қайта кўчирилади. Маълумки, бу давр Ҳиротда сўз мулкининг Атоий, Саккокий, Лутфий каби даҳолари ижод қилар эдилар. Шундай бир муҳитда китобга берилган эътибор, асарнинг ҳақиқатан ҳам жуда юқори қийматидан далолат берар эди.

Юсуф Хос Ҳожиб
тақсимот муносабати ва
унинг аҳамияти ҳақида.

«Кутадғу билиг» биз учун ғоят муҳим иқтисодий ғоялар илгари сурилган асар сифатида илмий аҳамият касб этади. Унда иқтисодий муносабатларнинг турли жиҳатлари тўғрисида илгари сурилган иқтисодий фикрлар, айниқса, қимматлидир. Асарда меҳнатга тўғри ҳақ тўлаш, бошқалар меҳнатини тўғри тақдирлаш, қадрига етиш, моддий манфаатдорлик, касб-ҳунар эгаллаш, кучли ижтимоий ҳимоя масалаларига катта ўрин берилган. Асарда муаллиф тақсимот муносабатларига, уларнинг рағбатлантирувчи аҳамиятига эътиборни қаратади, зеро, рағбатлантириш кучига эга бўлган тақсимот муносабати ишлаб чиқаришни кучайтиради, жамият ва халқ бойлигини орттиради. Юсуф Хос Ҳожиб ёзади: «Хизмат аҳли ўз меҳнати натижасидан умидвор туради. Умидини топмаган ходим кўнгли синади.

Аммо хизмат қилувчиларни ҳаммаси ҳам бир хил эмас. Улар турли-туман тоифаларга бўлинади. Ходимларнинг наф келтирувчилари бор, шунингдек, нафи йўғи ҳам анча. Наф келтирувчи кишига хизматига лойиқ равишда тортиқлар бериш керак. Хизматига лойиқ тақдир кўрган ходимнинг боши кўкка етади. Инсон дегани, ахир, ҳайвон тенги эмас. Ана шуни билиб унга амал қилинса, барча иш кўнгилдагидек бўлади...» («Кутадғу билиг». Т., 1991. 63-бет).

Кўриниб турибдики, аллома текис тақсимотни, барчани бир хил таъминлаш тизимини танқид қилмоқда. Ҳар бир ходим ўз меҳнатига, ҳаракатига, иш унумига, келтирган нафига қараб тақдирланса, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлади. Шу билан бирга ҳар бир соҳибкор, иш берувчи унга ёлланган ходимнинг меҳнатини тўғри қадрлашга чақирилади. Бу, бир томондан ишнинг самарали бўлишига олиб келса, иккинчи томондан — *«Бошқалар меҳнатининг қадрига етиш инсонийликнинг энг йирик аломатидар»*. Шуни

қайд этиш керакки, собиқ тузум «*ҳар кимга меҳнатига яраша*» деган шиорни ўртага ташлаган бўлса-да, аслида меҳнат қилган кишилар том маънода рўшнолик кўрган эмас. Меҳнаткашларнинг меҳнати тўғри тақдирланмаганлиги туфайли ҳам жамият чуқур таназзулга юз тутди. Буюк олим ушбу асарда давлат билан (юрт бошлиғи) меҳнаткаш ходим ўртасидаги бир ҳақиқатни очади. Бунга кўра, давлатнинг буюк бўлиши, эл бошлиғининг эса доврўғи оламга ёйилиши учун халқ бойиши, ишлайдиган одамлар меҳнатига мувофиқ рағбатлантирилиши лозим. Юрт бошлиғи (давлат) одамларни ўз меҳнати натижаларидан манфаатдорлигини таъминласа, юрт учун фидоий бўладилар, ўз жонини ҳам аямайдилар, деб таъкидлайди Юсуф Хос Ҳожиб. У давлат раҳбарини халқини тўқ ва фаровон қилишга ундайди (ўша асар, 64-бет). Улуғ бобокалонимизнинг юқоридаги иқтисодий ўғитлари мамлакатимиз Президенти И. А. Каримовнинг иқтисодий қарашлари, бозор иқтисодиётини кўриш концепцияси ҳамда унинг иқтисодий сиёсати, у бошлиқ ҳукуматимиз олиб бораётган яратувчанлик фаолиятида эътиборга олинмоқда, уларга асосланилмоқда. Фикримизнинг исботи сифатида И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» номли китобидаги қуйидаги сатрларни келтирамиз: «*Бунда ислоҳотлар инсон манфаатларига мос келган, унинг талаб ва эҳтиёжларини қондиришга ёрдам берган турмуш даражасини оширишга қаратилган тақдирдагина аҳамиятли бўлишини ҳамиша ёдда тутмоғимиз лозим*» (19-бет). Ҳа, инсон ҳаётининг даражаси ўзи қилаётган меҳнатга, унинг сифатига ва миқдорига боғлиқ эмас экан («*Хизматига яраша*» Юсуф Хос Ҳожиб), ҳеч қандай иқтисодий ислоҳот кўзланган натижани бермайди.

**Иқтисодий манфаат —
иқтисодиётнинг
ҳаракатлантирувчи кучи.**

Маълумки, инсонлар ўзларининг ҳар бир ҳаракатидан манфаат ахтаради, зеро, манфаат катта ҳаракатлантирувчи кучдир. Ушбу ҳақиқатни Юсуф Хос Ҳожиб қуйидаги фикр билан тасдиқлайди: «*Аслида бутун қимирлаган жон наф ва эзгуликни ўйлаб ҳаракатланади. Шу нафи бўлмаганида эди овчи ҳам уйдан чиқмас эди*» (ўша асар, 64-бет). Бу фикр кейинча-

лик «Сиёсий иқтисод» дарсликлариди бошқалар тилидан, «*Ҳар қандай ҳаракат заминиди манфаат ётади*» — деган ибора билан ифодалаб келинди.

**Мулк ва мулкый
муносабатлар ҳақида**

Иқтисодий муносабатлар марказида мулк ва унга нисбатан вужудга келадиган одамлар қарашлари туради. Мулкый муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларининг моддий асосидир. Иқтисодиёт назариясининг ана шу адолатли хулосаси мамлакатимизда олиб борилаётган, тобора чуқурлаштирилиб борилаётган иқтисодий ислохотларга ҳам сингдирилмоқда. Президентимизнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» номли асарида одамларни мулкдор қилиш, *ўрта мулкдорлар синфини* вужудга келтириш кечиктирилмас вазифа эканлиги уқтирилди. Бундай хулосалар улуғ шоиримиз Юсуф Хос Ҳожибнинг қуйидаги иқтисодий ғоясига асосланган бўлса ажаб эмас: — «*Моли бўлса киши билим ўрганади, барча эзгуликка қўл чўзади. Бу мол билан киши тилак тиласа* (меҳнат қилса — муаллиф), *мол-дунёси бир йўлак яъни восита бўлиб, юқорига кўтарилади*» (ўша асар, 85-бет). Дарҳақиқат хусусий мулк, умуман мулкдорлик ҳисси жуда улуғ неъматдир. Зеро, ўз мулкни сақлаб қолишга, унинг самарали тасарруф этишга, ундан ўзи ва бошқаларнинг ҳам манфаат кўришига, истиқболда фаровон ҳаёт кечиришга куч-қувват ҳам чуқур масъуллик ҳис этади. Шунинг учун ҳам шоир давом этиб ёзадики, «*кишининг моли бўлмаса, барча эзгуликларга ҳам унинг қўли қисқалик қилади*» (ўша асар, 85—86-бетлар). Ана шу иқтисодий фикрлар неча асрлар оша бизнинг давримизга келиб ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлиги бизнинг бахтимиздир, уларнинг бизнинг бугунги ҳаракатимизда намоён бўлаётгани айни муддаодир. Ҳақиқатан ҳам одамларни мулкдор қилиш орқалигина «*ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳасини ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш мумкин*» (И. Каримов, ўша асар, 18-бет). Айнан шундай фикрлар Президент И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асарида ҳам қайта-қайта уқтирилиб ўтилди.

«Қутадғу билиг» —
бошқарув илми
ҳақидаги китоб

«Қутадғу билиг» асарининг иқтисодий ғоялар қамрови жуда кенг ва нуфузлидир. Унда бошқарув илмига оид, элни, юртни идора

қилишга оид фикрлар ҳам ифодаланган. Масалан, китобда «Элни яшинатиш, уни бошқариш, идора қилишга, шунингдек, оламни обод қилишга беклар бунёд бўлган. Бу ишлар урфодат, расму-қоидалар билан амалга ошади... Билимли, ўқув-идрокли бўлган халқ бошчиси ҳақида яхши айтган: «Оламни тутуш учун киши ўқув-идрокли бўлиши, халқни идора қилиш учун ақлли ва юракли бўлиши керак» — деган фикрларни ўқиймиз (86-бет). Бу фикрлар бир ижтимоий-иқтисодий тизимдан бошқасига ўтиш даврида жамиятга ана шундай раҳбар келиши заруриятини англаб ёзилганга ўхшайди. Улуғ бобокалонимиз орзу қилган ана шундай юрт бошқарувчиси тарих тақозаси билан бизнинг Ўзбекистонимизга насиб этди. Мамлакатимиз халқи ўзининг доно, билимдон, ақлли ва довюррак раҳбари — Ислом Каримов билан ҳақли равишда фахрланади. У ўзининг донишмандлиги, тарихнинг бурилиш даврида кўп миллатли халқни янги демократик фуқаролик жамияти томон дадил етаклаб бораётганлиги, халқимизнинг бахт-саодати ва омадидир.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳар бир инсонни ҳунар ўрганишга, ҳунарли бўлишга чақиради. У «турли-туман ҳунарларни ўрганмаслик тубанлик белгисидир» — деган фикрни илгари суради. Бу фикр кейинчалик Шарқ халқларининг умуммиллий қоидасига айланиб кетди. Маълумки, бу ғоя улуғ донишманд Баҳоуддин Нақшбанд томонидан «қўлингиз ишда бўлсин, қалбингиз Оллоҳда бўлсин» — ибораси билан ривожлантирилди. Бу билан у мўмин-мусулмонларни ҳунар ўрганишга даъват этди. Бугунги кунда янги фаровон жамият қурар эканмиз, юқоридаги даъватларга эътибор қилмоғимиз даркор. Ана шу улуғ ўғитлардан келиб чиқиб мамлакатимиз ёшларини касб-ҳунарли қилиш, уларни Ўзбекистоннинг чинакам бунёдкорлари қилиб тарбиялаш мақсадида «Қадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида» янги қонун қабул қилинди. Бу дастуруламал ҳужжатларда ота-боболаримизнинг азалий касбларини қайтадан

тиклаш, ёшларни замонавий касбларга йўналтириш борасидаги улуғвор вазифалар илгари сурилган. «Кутадғу билиг» асариди аллома деҳқонлар, савдогарлар, чорвадорлар, турли-туман ҳунар соҳиблари хусусида алоҳида-алоҳида боблар зикр этилган. Масалан, деҳқонларга бағишланган бобда қуйидаги мисралар бор:

*Қимирлаган жонга наф берар улар,
Ейишу-ичишга жон берган шулар.
Нафас олган бутун тирик жонивор,
Деҳқондан бўлмоғи керак миннатдор.*

(ўша асар, 95-бет).

Бироқ «деҳқон миннатдор» бўлмоғи учун унга унумли ишлаши, ўз меҳнати натижаларидан баҳраманд бўлиши учун қулай иқтисодий-ижтимоий шарт-шароитлар яратиб берилмоғи керак. Шоир тили билан айтганда, «*уларга доим яхши сўзлаш, очиқ юз билан боқиш лозим*». Алломанинг ана шундай ғоялари мустақиллик туфайли бизнинг мамлакатимизда ҳақиқатга айланадиган, ҳаёт юзини кўрадиган бўлди. Юртимизда ўтказилаётган ислоҳотларни чуқурлаштириш мақсадида деҳқонларга хўжалик юритишнинг **ширкат, кооператив, деҳқон хўжалиги, хусусий хўжалик, оила пудрати, ижара** каби хўжалик юритишнинг замонавий шакллари, хусусан, ҳозирда самарасиз ишлаётган қишлоқ хўжалик корхоналарини **пайчилик** асосида ишлайдиган ёпиқ ҳиссадорлик мулкчилик шакли орқали ўрта мулкдорга айлантириш ҳуқуқи берилади, бу деҳқоннинг ерга ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларига, жумладан, ўз меҳнати маҳсулотларига эгаллик ҳиссини ортттиради, манфаатдорлигини оширади.

Асарда ноз-неъмат яратувчиларнинг яна бир тоифаси — чорвадорлар ҳақида ҳам жуда илиқ фикрлар баён қилинган. Бу касб эгаларига ҳам яхши меҳнат ва рағбатлантириш шароитлари яратиб берилиши кераклиги уқтирилади.

Кўриниб турибдики, Юсуф Хос Ҳожиб жуда кўп иқтисодий фикрларни илгари сурган. Бу ғояларнинг мантиқан чуқурлиги ва ҳаётийлиги шундаки, улар асрлар оша бизнинг давримизгача келиб ҳам ўз аҳамиятини нафақат сақ-

лаб қолмоқда, балки у бизни иқтисодий натижаларга эришиш томон ундамоқда, улар мустақил, эркин иқтисодий тизимни яратишга ёрдамлашмоқда.

5. НИЗОМУЛ-МУЛКНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАРИ

а) Низомул-мулк ва унинг «Сиёсатнома» асари ҳақида

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримовнинг ташаббуси ва бевосита иштироки билан яратилаётган миллий ғоя ва миллий мафкура заминида халқимизнинг, ўзбек миллатининг кўп асрлик тарихи, маданияти, ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги эришган ютуқлари, буюк аждодларимиз қолдириб кетган бебаҳо маънавий қадриятларимиз ётади. Улар шу қадар серқирра ва бойки, уларда фалсафий, диний, бадий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ғоялар, таълимотлар жамулжамдир. Уларни ўрганар эканмиз қалбимиз гурурга, фахр-ифтихорга тўлади, шундай миллатга дахлдор эканлигимиздан чексиз қувнасан киши. Миллий тарихимизга ўзининг ижоди ва фаолияти, қолдирган миллий мероси билан ўчмас из қолдирган буюк бобокалонларимиздан бири Низомул-мулкдир.

Абу Али ибн Тусий — Низомул-мулк Уйғониш даври Шарқ алломаларидан бири бўлиб, у узоқ йиллар салжуқий шоҳлар Алпарслон (1062—1072) ва унинг ўғли Маликшоҳ (1072—1092) саройида вазирлик лавозимида хизмат қилди. У ўз даврининг ғоят билимдон, чуқур мулоҳазали, зукко, олий давлат лавозимига мос, ўз халқи ва шоҳига сидқидилдан хизмат қилган вазир сифатида танилди ва тарихда буюк шахс сифатида қолди. Унинг ташкилотчилиги ва ақлий салоҳияти шу қадар кенг бўлганки, давлатдаги барча асосий ишларни бир ўзи бошқарган, катта обрў-эътибор қозонган. Шунинг учун ҳам у Низомул-мулк яъни **мулкнинг низоми**, тартиби деган юксак унвонга сазовор бўлди.

Низомул-мулк бой илм ва маданиятли давлат арбоби сифатида мамлакатда фан ва маданиятни ривожлантириш, иқтисодиётни юксалтириш ишига бош-қош бўлди, ўз даврининг маданият арбобларини, илғор фикрли олиму-фу-

залоларини саройга таклиф этди, уларга зарур шарт-шароитлар яратиб берди. Низомул-мулк вазирлиги даврида Шарқнинг буюк файласуфи ва олими Умар Хайём саройда илмий изланишлар олиб борди, унга махсус илмий лаборатория — обсерватория қурдириб берди.

Шуни айтиш керакки, Маликшоҳнинг ўзи ҳам илм-фанга, давлатни бошқариш санъатига, адолатли иқтисодий тартиблар ўрнатишга қизиққан шоҳлардан бўлганлиги учун ҳам саройда илмий муҳит яратилган. У саройдаги илм-фан аҳли олдига шундай бир китоб яратишни топширдик, унда давлатни бошқариш қоидалари, тартиби ва усуллари, ўтган шоҳлар тарихи ва уларнинг ибратли ҳаётий тажриба ва хулосалари умумлаштирилган бўлиши керак эди. Унинг фикрича, бу асар шоҳлар учун давлатни илмий бошқариш дастуруламали бўлиб қолиши лозим эди. Ушбу ижодий ишда мамлакатимизнинг етук олимлари, сиёсатчилар, ҳаётий тажрибага эга кишилар қатнашадилар. Табиийки, бундай ижодий беллашувда Низомул-мулк ҳам қатнашди ҳамда «Сиёсатнома» («Сияр ул-мулк» — «Подшоҳлар турмуши») номли рисоласини тақдим этди. Бу асар ҳақиқатан ҳам катта шуҳрат қозонди, у нафақат Шарқнинг шоҳлари учун, шу билан бирга Ғарб давлат арбоблари учун ҳам дастуруламал қўлланма бўлиб хизмат қилиб келди.

Низомул-мулк шахсига, унинг «Сиёсатнома» асарига Амир Темури, Алишер Навоий ва бошқа буюк илм-фан ҳамда давлат арбоблари юксак баҳо бердилар. Масалан, Соҳибқирон Амир Темури машҳур «Темури тузуклари»да Низомул-мулкнинг давлатни бошқаришдаги маҳоратини вазирлар учун тарихий намуна деб баҳолайди ва уни юксак ҳурмат билан эсга олади.

«Сиёсатнома»ни ўрганар эканмиз, унинг мавзу жиҳатдан кенг қамровли, мазмун жиҳатдан бой, ёзилиш услуби жиҳатдан халқчил, бадиий савияси баланд асар эканига ишонч ҳосил қиламиз. Гарчи асар ҳуқуқшунослик ва сиёсатшунослик фанлари қамровига дахлдор бўлса-да, унда иқтисодий муносабатларга—ҳазина, уни бойитиш ва сарфланиши, озиқ-овқат ва бошқа давлат барқарорлиги учун зарур заҳиралар шакллантирилиши, хизматчиларга иш ҳақи белгилаш, адолатли иқтисодий тақсимот, солиқ ва

хирож, закот, молия ва хўжалик ҳаёти, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масалаларига доир бир қанча иқтисодий фикрларга катта ўрин берилган. Аҳамиятли томони шуки, бу иқтисодий қарашлар ўша Уйғониш даври илмий тафаккури даражасидан анча устун ва илмий асосларга суянилганлиги билан ажралиб туради.

Биз — ўзбек халқининг ҳозирги авлодлари том маънода бахтлимиз. Мустақиллик туфайли буюк аждодларимизни, уларнинг илмий меросини она тилимизда ўқиш ва ўрганишдек буюк бахтга муяссар бўлдик. Шу маънода Низомул-мулкнинг «Сиёсатнома» асарининг нашр этилиши (Тошкент, «Адолат», 1997 й.) миллий тарихимиз, хусусан, иқтисодий таълимотларимиз тарихини ўрганувчилар учун бебаҳо тухфа бўлди.

Асарда илгари сурилган иқтисодий ғоялар шунинг учун ҳам ўрганишга молиқки, улар бизнинг бугунги кунимиз, ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиз, ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар, бозор муносабатларини қарор топтириш вазифалари билан ҳам ҳамоҳангдир. Шу билан бирга ундаги иқтисодий фикрлар халқимизда, ёшларимизда миллий иқтисодий тарихни ўрганиш ва шу асосда иқтисодий тафаккур ҳосил қилиш вазифасига хизмат қилаолиши билан ҳам аҳамиятлидир.

б) Яратувчанлик, ишлаб чиқаришнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ҳақида

«Сиёсатнома» китобининг дастлабки саҳифаларидаёқ иқтисодий муносабатларга доир фикрларга дуч келамиз. Муаллиф давлатни идора этиш ва мамлакатда иқтисодий хотиржамликни таъминлаш учун амалга оширилиши лозим бўлган иқтисодий тадбирлар ҳақида мулоҳаза юритади. Бунинг учун «четдан канал қазиб сув келтириш, қишлоғу далалар ободонлиги учун катта ариқлар қазиш, қалъалар қуриш, шаҳарлар бино этиш, зебо бинолару кенг кўчалар, работлар қурдириш» лозим деб ҳисоблайди (17-бет). Дарҳақиқат, иқтисодиёт асосини яратувчилик, ишлаб чиқариш

ташкил этади. Бу ҳақиқат Президентимиз И. А. Каримов томонидан англаниб, улуғ бобокалонимиз илгари сурган ғоялар ҳаётга тадбиқ этилаётир, йўллар, замонавий корхоналар барпо этилаётир. Зеро, Низомул-мулк ёзганидек, бундай яратувчанлик ишлари «*тарихда қолади ва олдинги малик ҳаётларини безайди, халойиққа... саодатни ҳады қилди*» (ўша жойда, 18—19-бетлар).

в) Низомул-мулкнинг солиқлар ҳақидаги қарашлари

Маълумки, солиқлар, хирож давлат билан халқни боғловчи иқтисодий восита, давлат иқтисодий қуввати ва барқарорлигини таъминловчи иқтисодий манбадир. Шу тўғрисида ҳам Уйғониш даври олимлари, давлат арбоблари ёзиб қолдирган илмий ишларда солиқ ва унинг тамойилларининг адолатли бўлиши масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, биз баён қилинаётган асарда ҳам аҳолидан солиқ олиш йўл-йўриқлари масаласи ҳам алоҳида ўрин тутаяди. Муаллиф фикрига кўра, солиқлар одамларга малол келмаслиги, уларни бемалол тўлаш имконияти бўлишлиги, уларга азоб-уқубат етказмаслиги, тўлаш имконияти йўқ кишилар мажбур қилинмаслиги лозим. Китобда ёзиладики, «хирожни у (солиқ йиғувчи — муал.) шундай йўл билан талаб қилинсинки, одамларга зиён етмасин. Солиқ ўз вақтидан олдин олинса, раиятга ранжу-азоб етади, улар мажбурликдан мол-давлатларини ярим баҳода сотиб, уй-жойларини ташлаб овора ва сарсонликда ғарибликка мубтало бўладилар» (Ўша асар, 29-бет). Бошқача айтганда, солиқ солиш ва уни ундириш ишини инсонийлаштириш (гуманизм асосида қуриш) лозимлиги уқтирилади. Давлатнинг ана шундай солиқ тамойили подшоҳга, раиятга, эл-юртга нақадар фойдали бўлишлиги муаллиф томонидан бир неча ҳикоятлар, ривоятлар мисолида тушунтириб берилди.

Асарда муаллиф ёмон вазирнинг гапига кириб бир подшоҳ халққа жабр қилувчи солиқ тизими жорий этганлиги оқибатида подшоҳлик ҳам, мамлакат ҳам, раият ҳам қашшоқ ва хароб бўлганлиги ҳақидаги бир ривоятни келтира-

ди. Аксинча, адолат ва инсофга асосланган солиқ сиёсати ижтимоий-иқтисодий равнаққа рағбат бериши таърифланади. Бундай мисолларни келтириш орқали Низомул-мулк ҳазратлари шоҳларни халқчил солиқ тамойиллари жорий этишга даъват этмоқчи бўлади. Китобда таъкидланишича, ўзи вазирлик қилаётган Маликшоҳ мамлакатада эл-юрт равнақини кўзловчи иқтисодий сиёсат юргизилган.

Шарқ иқтисодиёти тарихи шундай ривоят қиладики, мамлакатдаги иқтисодий барқарорлик бозорлардаги мўлкўллик, рисоладаги нарх-наво, тош-тарозиларнинг тўғрилиги асосида баҳоланган. Бундай хотиржам вазият ҳоқимият томонидан бозорларни тартибга солиб бориш ҳақидаги ғамхўрлигидан қарор топади. Шу маънода Низомул-мулк бозорлардаги олди-сотди муносабатларини қандай тартибга солиш ҳақида тавсиялар беради, зеро, бунинг оқибати ўлароқ бозордаги тартибнинг бўлиши мамлакатда осойишталик ўрнатишга ёрдам беради. Муаллиф ёзади: Бунинг учун «ҳар бир шаҳарда тарози ва нархларни тартибга солдиган, олди-сотди ишларини биладиган билимдон ва доно кишилардан мухтасиб қуйиш керак ва атрофдан олиб келиб сотиладиган ҳар бир молни бозорда сотиш учун ва харидорларни алдамаслик учун улар устидан назорат бўлиши шарт. Тарози тошларини тўғри тутиб амри-маъруф ва наҳйи мункар қилишлари лозим» (ўша асар, 50-бет). Бизнингча, келтирилган фикрларнинг нақадар бугунги кунимиз учун ҳам аҳамиятли эканини ортиқча изоҳлашга ҳожат йўқ.

Низомул-мулк ҳазратлари хизматчиларга маош (иш ҳақи) тайинлаш тартиби ҳақида тавсиялар беради ва бунда адолатли иш ҳақи тизимини яратишнинг аҳамиятли эканига эътибор қаратади. У ёзадики, хизматчилар «*ўз мартабаси ва билимларига кўра маош олишлари зарур*». Айни вақтда ҳар бир хизмат аҳли даромадининг қандай манбадан берилиши ҳам аҳамиятли эканини таъкидлайди. Масалан, давлатнинг мол-мулкани муҳофаза қилувчи *ашфорлик* лавозимидаги ходимларнинг «*ойлик харажат ва маошларини раият ҳисобидан эмас, балки хазинадан берилиши керак. Шунда халқ бошига ранжу-азоб тушмайди...*» деб қайд қилинади (ўша асар, 68—69-бетлар).

Бу ерда биз икки иқтисодий тамойилни кўрсатиб ўтишни истар эдик. *Биринчиси* — иш ҳақи хизматчиларнинг ўз лавозими, билим ва тажрибасига мувофиқ бўлиши бўлса, *иккинчиси* — давлат хизматчиларининг иш ҳақи ва оилаларининг моддий аҳволи одамларга малол келмаслигидир. муаллиф фикрича, бундай тартиб давлат хизматчиларига нисбатан халқнинг норозилигини уйғотмайди ва уларнинг ҳалолу-пок хизмат вазифаларини бажаришларига сабаб бўлади. Бу фикр ҳам нақадар аҳамиятли эканлиги тушунарлидир.

Муаллиф қайта-қайта қайд этадики, раият билан давлат ўртасида маълум зиддиятлар, норозиликларнинг вужудга келишига давлат хизматчиларининг номақбул ҳаракатлари, хизмат вазифаларини суистеъмол қилишлари ҳам сабаб бўлади. Масалан, солиқ йиғувчиларнинг ўзбошимчалиги ёмон оқибатларга олиб келади. Шунинг учун улар фаолиятини қонуний йўллар билан назорат қилиб туриш лозим. Гап шундаки, агар солиқ хизматчиси аҳолидан давлат белгиланганидан кўра кўпроқ, ноқонуний солиқ олса *«халқ бундан азоб чекади, кўп моллар талон-тароғ этилади»* (ўша асар, 79-бет).

Кўришиб турибдики, давлат хизматчиларининг буйруқсиз, ўзбошимчалик билан иш тутишлари мамлакатда беқарорликни вужудга келтиради. Бунақа беқарорлик эса мамлакатнинг ташқи душманларига ҳам қўл келади, халқи норози бўлган юртни босиб олиш осон бўлади.

Асарнинг мантиқий бадиий қиймати шундаки, у тарихий ривоятлар, ҳикоятлар, муқаддас «Куръони Карим» оятлари, пайгамбаримиз Муҳаммад аллайҳиссаломнинг ҳадиси шарифлари асосида у ёки бу муносабатнинг, воқеликнинг моҳияти ва унинг оқибатлари тушунилади. Ана шу тарихий қадриятлар асосида тушунтириладики, яратувчилик, боғроғлар барпо этиш билан шуғулланувчи кишилар рағбатлантирилиши лозим. Шундай рағбат тадбирқору-соҳибқорларни яна ҳам катта ишларга ундайди. Масалан, Маъмуршоҳ ўз ҳаётида ўзига ёрдам сўраб мурожаат қилувчи барча иқтисодиёт соҳибларига ёрдамни аямаганлиги айтилади, чунки бундай одамлар *«дунё ҳаракатидадирлар»*. Бундан шундай хулоса чиқариладики, ҳар бир қўлида имконияти бор одам

мухтожларга ўз вақтида ёрдам кўрсатмоғи жоиз. Зеро, бойлик, мол-мулк ҳар доим ҳам киши қўлида туравермайди, уни ўз вақтида савобли ишларга сарфлангани маъқул.

Китобда келтирилган мисоллар миллий тарихимиздан олинган. Демак, халқимиз руҳида азалдан саховатпешалик мужассам. Миллий давлатчилигимиз, аънчаларимиз тикланаётган ҳозирги даврда ана шу мурувватпешалик фазилатимиз замонавий бойларимиз, тадбиркорларимизга «юқиб» бориши керак, шундай бўлаётир ҳам. Миллатимизнинг кўплаб олижаноб, инсонпарвар саҳий кишилари ўзларининг топган сармояларидан мактаблар, болалар боғчалари, касалхоналар, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари қураётгани, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантираётганликлари фикримизнинг исботидир.

г) «Сиёсатнома» асарида даромад ва унинг тақсимланиши масаласи

Бунда муаллиф ўз ҳаётий ва тарихий тажрибаларидан келиб чиқиб ишлаб топилган даромадни қандай сарфланиши ҳақида ўз қарашларини баён этади. У ёзадики, топилган даромадни бўлар-бўлмас ишларга сарфламаслик лозим, «*ҳар бир нарса ўз вақти ва ўз жойига харж бўлиши керак*» (ўша асар, 228-бет). Шундагина «*одамлар роҳатда яшайди, бирор киши мол-мулки жиҳатидан азоб чекмайди*» (ўша жойда). Демак хазинага (давлат бюджетига, корхоналар хазинасига, оила ихтиёрига) келиб тушган даромадни обдон ўйлаб, энг зарур, керакли мақсадларга, эҳтиёжларни қондиришга сарф этилмоғи даркор. Шундагина фаровон ва тинч яшаш имконияти туғилади.

Мутафаккир шунинг учун ҳам даромадни мақсадли эҳтиёжларга сарфлашни маслаҳат берадики, баъзи оилаларнинг, кишиларнинг турмуш даражаси даромадни кам олганлигидан эмас, кўп ҳолларда уларни тўғри тақсимлай олмаслигидан паст ёки ёмон бўлади. Бу гапни иқтисодийнинг барча даражалари ва барча ҳўжалик субъектлари учун ҳам айтиш

мумкин. Халқимиз орасида ҳамон дабдабали тўйлар қилгани, ҳашаматли иморатлар қургани, қўша-қўша машиналар олгани пул сарфлаб оддий ҳаётий эҳтиёжлар учун (масалан, китоблар сотиб олиш, газета ва журналларга обуна бўлиш, яқинларига қарашиш ва ҳ.к.) пул сарфламайдиган кишилар борлиги фикримизни тасдиқлайди.

«Иқтисодиёт» тушунчаси доирасига иймон, инсоф, диёнат, адолат, одиллик каби умумфалсафий қадриятлар ҳам киради. Уларнинг нақадар иқтисодий муносабатлар билан боғликлигини Низомул-мулк ҳазратлари асаридида учратишимиз мумкин. Муаллиф бу муносабатларининг моҳиятини юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, тарихий ҳикоят ва ривоятлар асосида тушунтиришга ҳаракат қилади. Бундай тушунтириш усули айтилаётган фикрларни мукамал, ишонарли чиқишига хизмат қилади. Олим фикрича, мамлакат гуллаб яшнамоғи, иқтисодий ўсиш ва тинч осуда ҳаёт ҳукм сурмоғи учун подшоҳдан тортиб барча даражадаги амалдорларни, барча фуқароларда ҳам инсоф, одиллик, адолат, ёмон ва нотўғри амаллардан тийилиш хусусиятлари тарбияланмоғи керак (230—233-бетлар). Буни муаллиф Шоҳ Анушервоннинг ўғли хорижий савдогар молк-мулкани зўрлик билан тортиб олиб, қайтариб бермай қўйганлиги учун ўз ўғли қўлини кесиб савдогарга кўрсатгани, унинг барча мол-мулки тўлалигича қайтариб берилганлиги мисолида тавсифлайди. Бундай мисоллар шунинг учун келтириладики, ўша замонда бировлар мол-мулкани тортиб олиш, ҳаётига тажовуз қилиш, ҳатто пулини олиб ҳам қонуний ҳолатини чиқармаслик ҳолатлари кўпайиб бораётган эди. Бундай ҳолатлар бизнинг ҳозирги ҳаётимизда ҳам такрорланмаётир деб бўлмайди.

Китобнинг сўнги — 50-фаслида ажойиб, гоят ибратли иқтисодий фикр илгари сурилган. Муаллиф ёзадики, «... беҳуда харж ҳам, исроф ва ифротга ҳам йўл бермаслик керак, одамлар иқтисодни тежамаслик деб билмасин».

д) «Кўп оладиган кўп, оз оладиган оз олсин»

Саховат ҳам кишига мос бўлсин, хазинадан нафақа оладиганларга ҳақ берсин, кўп оладиганга кўп, кам оладиганга кам. Шунда ҳар бир одам ўз қадрини тушунади» (ўша асар,

234-бет). Низомул-мулк «*иқтисод*» деган категория доирасига хўжалик юритиш тартибларини (хўжалик фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш), даромадлар ва уларни тўғри сарф-харажат қилиш, бойлик, мол-мулк, зарур заҳираларни шакллантириш, хазина ишини бошқариш каби тушунчаларни киритадики, бу унинг дунёқараши ўша илк Уйғониш даври учун қанчалик кенг қамровли эканидан далолат беради. Бу ерда «*иқтисод*» тушунчасини «*тежамсизлик*», «*бахиллик*» деб тушунувчи, иқтисод илмидан беҳабар кишиларга эслатма ҳам англатилганлигини кўрамыз.

Ҳақиқатан ҳам одамларимиз орасида «иқтисод», «иқтисодни ўрганиш» дейилганда, гўё зиқналик, қизғончиқлик, бахиллик деб билувчи кишилар ҳам ҳамон йўқ эмас. Бундай ноилмий қарашларнинг сақланиб қолаётганини гўё Низомул-мулк пайқаб ёзгандек сезилади бизга.

Юқоридаги иқтисодий қарашларда нафақа оладиганлар ҳам нафақаларини ўз меҳнатларига қараб олишлари лозимлигига ургу бор. Зеро, давлатдан одамларнинг ижтимоий ҳимояланиши ҳам текисчилик тамойилига эмас, аксинча, нотекислик (табақалаштирилган) тамойилига ихтисосланиши лозим. Фақат «*шундагина ҳар бир одам ўз қадрини тушунади*». Ушбу фикрда жуда катта иқтисодий қадрият яширинганлигини билиб олиш қийин эмас.

Маълумки, Президентимиз И. А. Каримов ўзининг машҳур «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида одамларимизда янгича иқтисодий тафаккурни тарбиялаш вазифасини қўйган эди. Бундай тафаккурларнинг маъноси шуки, ҳар бир одам ўз меҳнатини қаерга, қанчага, нима учун сарфлашини, ўз меҳнатига яраша рағбат олишини олдиндан билган ҳолда фаолият қилиши лозим. Бизнинг назаримизда Президентимиз И. Каримовнинг ушбу иқтисодий қараши улуғ бобокалонларимиздан бири Низомул-мулкнинг бундан 900 йил илгари ёзилган «*ҳар бир одамнинг ўз қадрини тушуниб этиши*» тўғрисидаги ғоясига ҳамоҳангдир. Аслида амалга оширилаётган, тобора чуқурлаштирилиб борилаётган иқтисодий ва сиёсий ислоҳотларимиз ана шу умуминсоний, умумбашарий, иқтисодий қадриятни «ўз қадрини тушуниб этиш» деган қоидани қарор

топтиришга қаратилган. Фақат шундагина миллат ўзини, ўзлигини топади, одамлар эса инсон деган улуғ неъматнинг кадр-қийматига етадиган бўладилар.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Форобий мулкчилик ва мулкдор бўлишнинг хосияти ҳақида.
2. Тақсимотнинг ижтимоий тараққиётдаги аҳамияти ҳақида Форобий ғоялари.
3. Форобий эҳтиёжлар, хусусан, меҳнат эҳтиёжи хусусида.
4. Ибн Сино меҳнат тақсимотини қандай изоҳлаган?
5. Ибн Синонинг давлат иқтисодиётини бошқариш ҳақидаги қарашлари.
6. Ибн Сино меҳнатнинг одамлар ҳаётидаги роли ҳақида.
7. Абу Райҳон Беруний нима учун пулларнинг металлар тузилишини ўрганди ва у қилган ихтиронинг тарихий аҳамияти қандай?
8. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари тарихан юқори баҳоланганлигининг сабаби нимада?
9. Низомул-мулкнинг аҳолидан олинадиган солиқлар ҳақидаги фикрлари.
10. Бозорни тартибга солишнинг иқтисодий воситаларига Низомул-мулк нималарни киритди?
11. Низомул-мулк «иқтисодиёт» категориясини бошқа фалсафий категориялар билан боғлиқлигини қандай ифодалади?

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1. АМИР ТЕМУРНИНГ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТИ

Шарқ иқтисодий тафаккурининг ривожланишида улуғ бобокалонимиз, Соҳибқирон, буюк саркарда Амир Темур иқтисодий ғоялари, у ишлаб чиққан ва амалда юритган иқтисодий сиёсат мислсиз аҳамиятга эга. Амир Темур иқтисодий ғояларининг ўзига хос улуғворлиги шундаки, улар ҳаёлий эмас, балки реал ҳаётдан келиб чиққан ва унда ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам бу ғоялар илгари сурилганига, мана, 600 йилдан ошганига қарамай, ўзининг амалий, ҳаётий аҳамиятини йўқотмай келаётир.

Амир Темурнинг иқтисодий ғоялари «Темур тузуклари» асарида баён этилган. Унда Соҳибқироннинг мамлакатни бошқариш, уни ривожлантириб бориш қоидалари, тамойиллари, йўл-йўриқлари ўз ифодасини топган. Бу асарда иқтисодиётни ташкил этиш, барқарорлаштириш, тартибга солиб бориш, уни барқарор суръатлар билан юксалтириб боришга оид қимматли иқтисодий тавсиялар жамланган.

Соҳибқирон Амир Темур

Соҳибқироннинг иқтисодий гоёлари ва сиёсати замирида инсон, унинг манфаати, фаровон ва тинч ҳаёт кечирish ташвишлари ётади. У одамларга касб-ҳунар бериш, иш билан таъминлаш, тадбиркорлик фаолияти ва тижорат ишлари билан машғул бўлувчиларга етарли сармоя бериш, етарли уй-жойлар қуриб бериш ҳақида қайғуради. «Темур тузуклари»да қуйидагиларни ўқиймиз: *«Касб-ҳунар ва маърифат аҳиллари-га салтанат корхоналаридан улуш берилсин», «Билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз аҳвол ва касб-кориға қараб йўл тутсинлар», «Сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарға ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиш учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин», «кучи етмайдиган деҳқонларға экин-тикин учун уруғлик ва асбоб-ускуналар тайёрлаб берилсин», «фуқаролардан уй-жойи бузилиб тузатишға қурби етмаганларға керакли нарсаларни етказиб бериб, уларға ёрдам берилсин» («Темур тузуклари», I, 1993, 67-бет).* Соҳибқироннинг юқоридаги иқтисодий қоидалари янги, бозор иқтисодиётини қуриш, янгича иқтисодий тарбияни йўлга қўйиш ишларида биз учун муҳим йўлланма, тарихий йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилади. Қизиғи шундаки, бундай иқтисодий қоидалар Фарбдагидан 300—400 йил илгари баён этилиб, ҳаётий тажрибадан ўтди.

Амир Темурнинг солиқ тизими ва солиқ сиёсати

Амир Темур иқтисодий қарашлари тизимида солиқ масаласи марказий ўрин тутди. Чунки солиқ тизими орқали иқтисодий ва ҳарбий ҳаёт тартибга солинган. Соҳибқирон ўз солиқ сиёсатида ҳам халқнинг манфаати устиворлигидан келиб чиқади. У агар аҳоли солиқ тизими орқали камбағаллашиб кетса, давлат ҳам оқибатда камбағаллашиб боради, аҳолининг бой-бадавлат яшамоғи учун адолатли солиқ тизими зарур, деб ҳисоблаган.

Амир Темур таъкидлайдики, *аҳолидан олинадиган солиқлар уларнинг ишлаб топган даромадларига қараб белгиланиши, уларнинг қайси бирлари эл-юрт ободончилиги йўлида ўз мол-мулки ва сармоясини аямай сарфласа, уларға солиқ тўлашда имтиёз бериши керак* («Темур тузуклари», 95—96-бетлар). Шу билан бирга у солиқлар одамларни меҳнатга, яратувчанликка, тадбиркорликка, соҳибкорликка рағбатлантириши зарурлигини уқтиради. *«Амир қилдимки, — дейилади асарда, — аҳолидан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволға солишдан ёки мамлакатни қашишоқликка туши-*

риб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, аҳолини хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашувига олиб келади» (ўша асар, 98-бет).

Амир Темур ва замонавий иқтисодий тафаккур

Амир Темур аҳолининг ўзи юргизаётган иқтисодий сиёсатдан, хусусан, молиявий муносабатлардан, пул муомаласи ва солиқ тизимидан хабардор бўлишини, яъни иқтисодий саводхон бўлишини талаб қиларди. *У аҳоли иқтисодий саводхон бўлса, мамлакат иқтисодий жиҳатдан равнақ топади*, деб ҳисобларди.

Соҳибқирон солиқлар хусусида яна қуйидагиларни ёзди: *«Агар аҳоли рўйхатга олинган ерлардан бериладиган солиқни нақд ақча (пул) билан тўлашга рози бўлса..., уларга имтиёз берилиши керак»* (ўша асар, 98-бет). Бу ерда гап солиқни нақд пул билан тўловчилар нақд пулсиз (маҳсулот йўли билан) тўловчилар олдида энгилликлар олиши устида боради. Гап шундаки, солиқлар ва бошқа тушумларни пул билан тўланиши мамлакатда пул муомаласини барқарорлаштиришга, пул кадр-қийматини мустаҳкамлашга хизмат қилган. Муҳими — бу ишнинг нақадар иқтисодий-ижтимоий аҳамиятли эканини тушунтиришдир.

Амир Темур қолдирган иқтисодий мерос бизгача етиб келганлиги жуда муҳим воқеадир. Унинг вориси бўлган бугунги ўзбек халқи ўз мустақил давлати иқтисодий тизимини яратаётган ҳозирги даврда буюк соҳибқироннинг маслаҳатларига суянмоқда. Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш ҳақидаги фармонида халқимизни улуғ аждодимиз мероси, тамойиллари, қоидалари руҳида тарбиялашга чақирди. Шубҳа йўқки, улуғ бобокалонимиз иқтисодий ғоялари яна кўплаб авлодларни иқтисодий тарбиялашда бебаҳо манба бўлиб хизмат қилади.

Амир Темур иқтисодий дунёқараши ва ҳозирги иқтисодий ислохотлар боғлиқлиги нимада?

Маълумки, ҳозирги ислохотлар иккинчи босқичининг устувор вазифаларидан бири миллий валюта-мизнинг кадр-қийматини ошириш, уни мустаҳкамлаш, мамлакатнинг ички ва ташқарисида эркин алмаша олишга эришишдир. Бунга иқтисодиётни ривожлантириш, бўш пул ресурсларини аҳоли ихтиёрида муомиладан ташқарида

қолмаслиги чораларини кўриш, пулнинг реал муомилада юриши орқали эришилади. Ана шу умумий қоидалар Амир Темур иқтисодий сиёсатида ўз ифодасини топган. У нақд пул билан давлат солиқларини тўлаганларга маълум имтиёзлар берган. Бу билан аҳолининг бўш пулларини муомалага киритиш, хазинани тўлдириш (бизнинг ҳозирги ифодамиз бўйича давлат бюджети даромадларини кўпайтириш), иқтисодиётимизда пул тақчиллигини келтириб чиқармаслик, пул эмиссиясини кераксиз амалга оширмаслик, яъни пулнинг қадрсизланмаслигининг ғоят пухта ўйланган иқтисодий воситасидир.

Шунингдек, у солиқ ислоҳотига катта эътибор берган, ишлаб чиқарувчиларга солиқ тўлашда имтиёзлар берган. Бу мамлакат ва ишлаб чиқарувчилар манфаатига ҳам ижобий таъсир этишини яхши тушунган Президентимиз И.А. Каримов иқтисодий ислоҳотларнинг муҳим бўғини бўлмиш солиқ ислоҳотлари ҳақида гапириб, бундан буён солиқларни фойдадан олиш ва солиқ юкини корхоналардан камайтириб бориш каби тамойилларни илгари сурганида Соҳибқирон кўрсатмаларига асосланган бўлса ажаб эмас. Бундай тартиб ишлаб чиқарувчиларда кўпроқ даромад топиш, камайтирилган солиқ ҳисобидан ишлаб чиқаришнинг моддий базасини мустаҳкамлаш, замонавий технология сотиб олиш, одамларни рағбатлантириш имкониятида туғилади.

Амир Темур ўтказган иқтисодий ислоҳотлар тизимида деҳқонлардан олинадиган тушумларни *табақалаштириш* тамойили ҳам алоҳида ўрин тутди. У тушумлар миқдори ер ва иқтисодий шароитларга қараб белгиланишини талаб қилган. Масалан, янги ер ўзлаштирилиб деҳқончилик қилаётган кишилардан 1—2 йил солиқ олмаслик, кейинги йилларда эса у сарфлаган сармоясини қопланишини эътиборга олиб солиқ солиш, ернинг табиий унумдорлигига қараб ҳосилнинг 1/4, 1/3, 1/2 каби нисбатларда тайинланиши каби табақалаштирувчи солиқлар жорий этди. Айни вақтда янги ерлар ўзлаштириш, сув чиқариш ва мелиорация ишлари юкини давлат зиммасига олиш кабилар муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодий назария фанида аграр муносабатлар, уларнинг мавзуи бўлган ер рентаси таълимоти мавзуси алоҳида

ўрин тутади. Бу таълимот марказида ер рентаси, унинг муллоқ, дифференциаллашган (табақали), монопол шакллари масалалари ётади. Бироқ бу таълимот асосчилари деб В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо ва бошқаларнинг номлари тан олинади. Аслида дифференциал рента таълимотининг асосчиси, карвонбошиси бизнинг Соҳибқирон Амир Темур эканлигини исботлашга ҳожат йўқ. Тўғри, Амир Темур рента ғояси тўғрисида махсус асар ёзган эмас. Бироқ унинг солиқларни ер шароитлари ва бошқа мавжуд бўлган шароитларига қараб белгилаш тизими илмий асосланганлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Бироқ ҳозирги кунда ҳам чоп этилаётган иқтисодий назария дарсликларига ҳам бу ҳақда ломим дейилмаётгани кишини ажаблантиради. Ахир бу муллоқ ҳақиқатни хаспўшлаш эмасми?

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги тизимида янги хўжаликларни шакллантириш (иқтисодий — деҳқон, фермер, якка, хусусий пудратлар) ва уларга нисбатан юргизилаётган солиқ сиёсатидаги имтиёз ва табақали ёндошувлар сўзсиз Амир Темур иқтисодий сиёсатига боғланганлиги табиийдир.

Бугунги кунда ҳам Республикамиз раҳбарияти юргизаётган аграр сиёсатда деҳқонларга дотация бериш ва солиқларда маълум бир имтиёзлар бериш (ҳатто кечиб юбориш ёки тўлов муддатларини кечиктириш) каби тадбирлар қўлланилаётгани Амир Темур иқтисодий дунёқарашига ҳамоҳанг эканлигининг далилидир. Фикримизнинг исботи сифатида Президентимиз Ислон Каримовнинг 2000 йил якунлари ва 2001 йилнинг устувор вазифалари ҳақидаги Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 феврал куни мажлисдаги маърузасида баён қилинган фикрларини келтириш мумкин. Маълумки, 2000 йил қишлоқ хўжалиги учун жуда оғир келди, мисли кўрилмаган қурғоқчилик бўлди. Бундан қишлоқ хўжалик корхоналари мисли кўрилмаган даражада талофат, яъни иқтисодий зарар кўрдилар. Ана шу ҳолатнинг салбий оқибатларини бартараф қилиш учун қуйидаги тадбирлар (имтиёзлар, иқтисодий ёрдамлар ва рағбатлар) амалга оширилди:

«*Биринчидан*, кўрилган зарарни қоплаш учун ўтган йил якунлари бўйича 2,6 млрд сўмдан ортиқ суғурта маблағлари тўланди;

Иккинчидан, 2000 йилда қурғоқчилик ва сув танқислиги натижасида зарар кўрган хўжаликларнинг 41 млрд сўмга яқин қарзларини кечиб юбориш бўйича қарор қабул қилинди.

... 30 миллиард сўм кредиторлик қарзларининг тўлов муддати 2003 йилдан бошланадиган қилиб, 8 йилга узайтирилди;

Учинчидан, хўжаликларнинг бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга тўловлар бўйича 2001 йил 1 январгача йиғилиб қолган қарзларидан, шунингдек, 2000 йил ҳосили ҳисобидан олинган аванслари бўйича қопланмайдиган қарзларининг бир қисмидан ҳам кечиб юборишга тўғри келди» («Халқ сўзи», 2001 йил 17 феврал).

Хўжалик ва деҳқонларга бундай миқдордаги ёрдам ва мададни фақат иқтисодиёти барқарор ва ишончли ривожланиб бораётган давлатгина қилишга қодир бўлаолади. Қишлоқ хўжалиги субъектларига бундай катта ёрдамни буюк аждодлари васиятларига содиқ давлатгина бераолишга қодирдир.

2. МИРЗО УЛУҒБЕКНИНГ ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРИ

Мирзо Улуғбек

Мирзо Улуғбек ўзининг подшолик, олимлик, мутафаккирлик фаолиятида улуғ бобоси Амир Темур васиятларига, унинг кўрсатмаларига тўла асосланди. Натижада унинг 40 йиллик ҳукмронлиги даврида мамлакатда барқарорлик, тинчлик, ҳамжиҳатлик, иқтисодий равақ катта ижодкорлик ҳукм сурди. Мирзо Улуғбек ўз фаолиятида иқтисод илмига, иқтисодиётни ривожлантириш ва бар-

қарорликни таъминлашга катта эътибор берди. У шундай иқтисодий ўзгаришлар (ислохотлар) қилдики, булар оқибатида иқтисодий инқирозларнинг олдини олди, давлат қудратини юксак даражага кўтарди.

Унинг солиқларни тартибга солиш ва пул муомаласини барқарорлаштириш, пулнинг қадрсизланишига йўл қўймаслик учун кўрган чора-тадбирлари тарихий аҳамиятга эга бўлди. Масалан, у хирожнинг миқдорини белгилашда табақалаштириш йўлини тутди, яъни хирожни ернинг шарт-шароити, унумдорлиги, бозорларга яқин-узоқлиги каби омилларга қараб белгилади. Иқтисод илмининг ҳозирги тушунчаси билан айтганда, ер рентаси таълимотини асослашга ҳаракат қилди. У солиқларни пул шаклида тўлашни афзал деб тушунди ва шундай солиқ шаклини ижтимоий адолатга хизмат қилади, деб билди.

Мирзо Улуғбекнинг иқтисодий дунёқарашида пул ислоҳоти алоҳида ўрин тутди. У шу мақсадда мамлакатда пул зарб қилувчи корхона қурдирди. Қизиғи шундаки, пул бирликларининг номини ана шу корхона жойлашган шаҳар — Бухоро халқ атамаси билан аташни лозим топди (масалан, **донаки адлия, нилдонаки адлия, дудонаки адлия** каби). Пул бирлигининг вазни пул қийматига қараб 2, 3—8,6 грамм оғирликда белгиланган. Бундай иқтисодий тадбир мамлакатда товар-пул муносабатларининг ривожланишига, халқаро савдо равнақига, миллий мулкнинг барқарор бўлишига хизмат қилди. Улуғ бобокалонимиз Мирзо Улуғбекнинг пул ислоҳоти борасидаги тажрибаси изсиз қолмади.

Мустақил Ўзбекистоннинг ҳам ўз миллий валютасини муомалага чиқаришида ана шу тарихий меросга асосланмоқда. Мамлакатимиз миллий сўмни чиқарадиган ўз корхонасига эга. Эндиги вазифа иқтисодий идрок кучи билан иш тутиб, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, пул қадрини ошириш, иқтисодиётни бозор изига тушириб юборишдан иборат.

Президентимиз И. А. Каримовнинг қайд этишича, 2000 йилда мамлакатимизда пул айланиш оқими барқарорлашди, натижада иқтисодиётимиз барқарорлигини таъмин-

лайдиган етакчи соҳалар тез суръатлар билан ривожлана бошлади («Халқ сўзи», 2001 йил, 16 феврал).

Мирзо Улуғбекнинг иқтисодий дунёқараши аслида улуғ бобоси Амир Темур ғояларига асосланади, яъни мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигини таъминлаш унинг учун бош вазифа эди. Иқтисодий мустақиллик иқтисодий ислоҳотлар орқали таъминланади. Ислоҳотлар тизимида миллий валютанинг мустақамлигини таъминлаш ҳам ётади. Агар мамлакат ўз пул зарб қилиш корхонасига эга бўлса, бу муомалада ортиқча пул ресурсларининг тўпланишига, яъни пул қадрсизланишига йўл қўймайди, пул чиқариб келтириш учун ортиқча харажатлардан халос бўлинади, мамлакат мустақиллиги мустақамланади. Худди ана шу асослар мамлакатимизда чуқур иқтисодий ўзгаришлар қилишга ва ўз пул чиқарувчи корхонамиз бўлишига туртки бўлди. Бу ҳамдўстлик мамлакатлари ичида ўзимизга хос ўрин олишимизга хизмат қилмоқда.

3. АЛИШЕР НАВОЙИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ДАҲОСИ

Алишер Навоий

Ўзбек халқининг маънавий меросида, унинг маданияти халқаро миқёс касб этишида улуғ шоиримиз, фахрифтихоримиз, маънавий доҳиймиз буюк Алишер Навоийнинг ўрни, унинг хизматлари беқиёсдир. Ҳозирга қадар халқимиз, хусусан, ёшларимиз уни *шеърия*т мулкининг султони деб ҳам таниб келадилар. Бироқ Алишер Навоий илмий мероси шу қадар бой ва кенг қирралики, унда иқтисодиёт масалаларига доир кўпгина қимматли

ғоялар ҳам ўз ифодасини топган. Буюк мутафаккиримизнинг иқтисодий қарашлари унинг бир умрлик китоби бўлган «Маҳбуб ул-қулуб» («Қалб севгилиси») асарида баён қилинган.

Ҳеч кимга сир эмаски, инсоният доимо ижтимоий адолат тамойиллари ўрнатилган адолатли демократик жамият қуришни орзу қилиб келади. Бугун мустақиллик учун қураш мақсади ҳам худди ана шу эзгу мақсадни рўёбга чиқаришга қаратилган. Буюк шоиримиз Алишер Навоий ҳам ўзининг бутун онгли фаолиятини мазкур умуминсоний мақсадга қаратган эди. Асарда тақсимот муносабатларига, уларнинг адолатли ташкил этилишига эътиборни қаратди, хусусан, хизматга яраша тақдирлаш (хақ тўлаш) масаласи диққат марказида турди. У ясовул мисолида шундай дейди: «Агар у хизматига яраша хақ олиши хаёлида бўлса, у ота мероси ва она сути каби ҳалолдир» («Маҳбуб ул-қулуб», I, 1983, 21-бет).

Бу ерда Алишер Навоий иккита иқтисодий ғояни илгари суради: *биринчидан*, меҳнатнинг миқдори ва сифатига мувофиқ тақдирланиш фикри бўлса, *иккинчидан*, меҳнатига яраша хақ олиш «она сутидек ҳалол» эканлиги ҳақида фикр уқтирилган. Айтиб ўтишимиз керакки, ҳозирги даврда ҳам бу масала долзарб бўлиб қолмоқда.

Кўриниб турибдики, бу ғоя «қандай қилиб бўлмасин, тирикчилик ўтказилса бўлди-да» қабилидаги фикрга тамомила зиддир. Ёшларда, барча фуқароларда иқтисодий тарбия масаласи илгари сурилаётган бир вақтда буюк шоиримизнинг юқоридаги ғояси нақадар аҳамиятли эканлиги тушунарлидир.

Алишер Навоий савдо ва тижорат ишлари ҳақида

Шу нарса маълумки, Алишер Навоий феодализм муносабатлари ҳукмрон бўлган бир даврда яшаб ижод этди. «Маҳбуб ул-қулуб» асарида Алишер Навоий жамиятнинг бойишида савдо-сотик, тижорат ишлари муҳим роль ўйнаши ҳақидаги иқтисодий ғояни маркантилистлардан бир аср илгариёқ асослаб берган. «Савдогар, — деб ёзади буюк алломаимиз, — ёлғиз фойдани ният қилмаслиги», «савдо қилиб фойда топаман, деб ортиқча кема сурмаслиги», «мол ва пул кўпайтираман, деб жонсарақ бўлмас-

лиги керак». «Савдогар бож-хирож бериш ўрнига ўз молини яшириб, ўз обрўсини тўкмаса ёки топган-тутганини меросхўрлари сотиб совуриши учун тўплаб қўймаса ёки бирор ёмон ҳодиса қўзғаш учун сарфламаса, жамғармаса яхши бўлади» (ўша асар, 33-бет).

Алишер Навоийнинг савдогарлар тўғрисидаги ушбу фикрлари худди бугун бизнинг савдогарлар ва тижоратчилар учун айтилаётгандек туюлади. Асарда баён этилган юқоридаги иқтисодий фикрлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: *биринчидан*, савдо, бозор, тижорат, муомала жараёни (олди-сотди) иқтисодиётни ривожлантиришда етакчи аҳамият касб этади. Зеро, товарлар тақчиллигини тугатишга хизмат қилади. *Иккинчидан*, савдо давлат бюджети даромадининг манбаи, мамлакат иқтисодий қудратининг таянчларидан биридир, зеро, савдогарлар давлат хазинасига бож-хирож тўлаб туриш билан молиявий муносабатларда муҳим роль ўйнайдилар. *Учинчидан*, алломамиз савдогарларни инсофга, диёнатга чақиради, улардан фақат ўз фойдасини кўзлаб иш тутмасликни талаб қилади.

Алишер Навоий
деҳқонлар ва
хунармандлар ҳақида

Маълумки, мазкур даврда (ҳатто энг тараққий этган мамлакатларда ҳам) асосий ишлаб чиқарувчи куч деҳқонлар бўлган, жамиятнинг

иқтисодий аҳволи, келажак тараққиёти, одамлар фаровонлиги ҳам уларга боғлиқ бўлган. Алишер Навоий ўз даҳоси билан деҳқонларнинг моддий неъматлар яратувчи асосий куч эканини, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тақдири уларга боғлиқ эканини кўра билди. У ёздики, «Оламнинг ободонлиги деҳқондан, меҳнат аҳли шодон, улар шодон». «Деҳқон қандай экин экишга қилса ҳаракат— элга ҳам озиқ-овқат етказар, ҳам баракат» (ўша асар, 36-бет).

Келтирилган фикрлардан Алишер Навоий моддий неъмат яратувчи бошқа кишилар гуруҳини (хунармандлар, майда товар ишлаб чиқарувчилар), уларнинг иқтисодий аҳамиятини камситган, деган фикр келиб чиқмайди. Алишер Навоийнинг машҳур «Фарҳод ва Ширин» достонида хунарнинг, хунармандчиликнинг катта иқтисодий-ижтимоий аҳамияти кўрсатиб берилганлигини ҳамма яхши билади.

Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, ўзбек адабиётида то Алишер Навоийга қадар ҳеч ким, ҳеч қачон оддий яратувчи одамларни, бу қадар самимият, чуқур ҳурмат ва эҳтиром, инсонпарварлик руҳи билан шарафламаган. Буюк мутафаккиримизнинг деҳқонлар хусусидаги иқтисодий ғоялари бугунги мустақил Ўзбекистон давлати иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларини ишлаб чиқишда, бозор иқтисодиётига ўтишда тўғри аграр сиёсат белгилашда илмий манба бўлиб хизмат қилмоқда. Президентимиз И. Каримовнинг *«Деҳқон тўқ бўлса, юрт тўқ бўлади, деҳқон бой бўлса, давлат бой бўлади»*, деган сўзлари буюк шоиримиз иқтисодий ғояларга ҳамоҳангдир.

**Алишер Навоийнинг
солиқ сиёсати**

Иқтисодиёт тарихидан билмамизки, кишилик жамияти тараққиётининг ҳамма босқичларида давлат орқали ижтимоий-иқтисодий ҳаётни бошқариб бориш йўлга қўйилган даврлардан бошлаб солиқ тўлаш масаласи бош иқтисодий масала бўлиб келмоқда. Айниқса, бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатларда солиқ масаласи, унинг тизими, тўлаш тартиблари ва бошқа шу билан боғлиқ масалалар янада долзарблик касб этади. Алишер Навоий ҳам ўз даврида вазир ва давлат арбоби сифатида бу муаммо билан кўп тўқнаш келганлиги, у билан бевосита шуғулланганлиги тарихий манбалардан маълум. Ҳикоят қилишларича, у давлат томонидан аҳолига солинган солиқларни ҳатто ўз ҳисобидан тўлаб юборган, бу билан халқ аҳволини биров энгиллаштирган.

У подшоҳдан солиқларни энгиллаштиришни, ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантирувчи солиқ сиёсати юргизишни талаб қилар эди.

Табиийки, у вазир ҳамда амир сифатида солиқ назарияси ва амалиётидан хабардор бўлган. Ана шу нуқтаи назардан Алишер Навоий асарларида солиқ масаласи ўз ифодасини топганлигига таажжубланмаса ҳам бўлади. Айни вақтда у оддий одамларга *«солиқни тўлашдан бош тортмасликни маслаҳат беради, зеро, бундай хатти-ҳаракат «ўз шерикларига жафо қилишлик билан баробардир»*, дейди. Алишер Навоийнинг солиқ ҳақидаги, бож-хирож тўлаш ҳақидаги фикрлари мустақил давлатимиз солиқ тизими ҳақидаги

билимларимизнинг тарихий асосларини билиб олишга ёрдам бериши табиийдир.

**Алишер Навоий қиймат
категориясининг биринчи
изоҳловчиси**

Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида «қиймат» категорияси ҳам маълум маънода ўз ифодасини топган. Албатта, мазкур

асарда бу мураккаб иқтисодий тушунча қийматнинг таърифи тўла ҳолда илмий асослаб берилмаган. Алишер Навоийнинг қиймат ҳақидаги фикри чинни идиш мисолида (ўша даврларда чинни идиш тайёрлаш гоят оғир, кўп меҳнат талаб қилувчи ҳунар бўлган) шундай таърифланади: «*Чинни идишининг қиймати—уни тайёрлашдек, қийинчилигига ярашлиги биландир; уни асрашда ҳам қийматга аҳамият берилади. Қиймати оз нарсанинг— хурмати оз*» (ўша асар, 78-бет). Бу ерда биз учун аҳамиятли бир хулоса шуки, ҳали Фарб адабиётларида қиймат тушунчаси учрамаган бир даврда бизнинг буюк бобокалонимиз Алишер Навоийнинг миқдорий жиҳатини тушуниб етди ва уни асарида таърифлади.

Иқтисодиёт назарияси ва иқтисодий таълимотлар тарихи фанларига оид ўқув адабиётларида қиймат тушунчаси товарга (сотиш учун яратилган махсус меҳнат маҳсули) нисбатан қўлланилади. Қиймат товарнинг алоҳида бир хусусияти бўлиб, у икки жиҳати билан тавсифланади. Бир томондан, қиймат ана шу товарни ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ ишлаб чиқариш ҳужжатлари (меҳнат) миқдорини ифодаласа, иккинчи томондан, у товарни яратиш, тақсимлаш, алмаштириш ва ҳатто истеъмол қилиш жараёнида иқтисодиёт субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифода этади. Буни қиймат категориясининг миқдорий ва сифатий тавсифлари деб тушуниш мумкин. Бу мавзуда Алишер Навоийнинг қиймат категориясининг миқдорий тавсифини берган, унинг ишлаб чиқариш муносабати эканлиги тавсифланмаган кўринади.

**Алишер Навоий фойда,
мулк, тежамкорлик
ҳақида**

Алишер Навоий одамларни ҳунари бўлишга, доимо ҳаракат билан яшашга, гадбиркорлик, тежамкорлик хислатларини эгаллашга

ундайди. Алишер Навоий бу ҳақда шундай дейди: «*Ҳар бир ишдан фойда кўрганингда бажар, уни бажаришида қийинчи-*

ликлар ва иккиланишлар пайдо бўлса, машаққати озроқ томонига куч бер, қийинчилигидан эринмаслик чорасини кўр» (Ўша асар, 71-бет). Кўриниб турибдики, бу гоёларда тадбиркорликнинг мазмуни салоҳияти чуқур мантиқийлик билан баён қилинган, уларда инсон ақл-заковат билан иш юритишга даъват этилган.

Алишер Навоий иқтисодийнинг муҳим жиҳати бўлган мулк масаласига эътиборни қаратади. У мулкни тўғри тасарруф этиш, ресурслар, иқтисодий шарт-шароитлардан унумли фойдаланиш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик керак, дейди. Ана шунда одамлар тўқ ва фаровон яшашлари мумкинлиги ҳақидаги иқтисодий қарашни илгари суради. «*Исроф қилиш сахийлик эмас, ўринсиз соғуришни ақлли одамлар— сахийлик демас. Ҳалол молни куйдирганни девона, дейдилар, «ёруғ жойда шам ёққанни ақлдан бегона, дейдилар»* — деб ёзади (Ўша асар, 69-бет).

Бизнинг илмий-техник тараққиёт давримизда мамлакатимиз бойликларини исроф қилмай ишлатиш, уларни келажак авлодларга ҳам мерос қилиб қолдириш зарурати кундан-кун ортмоқда. Бунинг устига мавжуд манбалардан самарали фойдаланишни бозор иқтисодиёти ҳам талаб қилаётир. Бундай шароитда улуғ шоиримизнинг юқоридаги маслаҳатларига асосланиб хўжалик юритишни одат қилсак, келажакимиз фаровон, юртимиз бой, Ватанимиз буюк бўлишига албатта эришамиз.

Буюк ёзувчимиз Ойбекнинг шоҳ асари бўлмиш «**Навоий**» романида ҳам шоирнинг иқтисодий тафаккури, иқтисодий муносабатлар билан бевосита шуғулланиши, ўша даврнинг итисодий ва ижтимоий муаммоларига ечим топишга қодир бўлган аллома ва тадбиркор, инсонпарвар давлат арбоби эканлиги каби бир қатор фазилатларини очиб беради.

Асарда ёзилишича, Алишер Навоий мулозимлар (ўзига қарашли ерларда деҳқончилик ишларини бошқарувчилар ва деҳқонлар) билан тез-тез учрашиб туради, улар билан суҳбатлар қуради, қўш ва экинлар ҳақида, деҳқонларнинг аҳволи, тирикчилик ўтказиши, истеъмол буюмларининг нарх-наволари билан қизиқади. У ўз хўжалигидаги иш юритувчиларга омборларда қолган ўтган йилги ғалланинг

бир қисмини мамлакат қўшинларига ажратишни ва бир қисмини бева-бечораларга эҳсон сифатида улашиб беришларини топширади. Айни чоғда бундай хайрли ишга тездан тайёргарлик кўришни буюради. Кўриниб турибдики, улуг бобокалонимиз ўзига тегишли бўлган мол-мулкни давлат хавфсизлигини таъминлаш, одамларга тинч меҳнат шароитини яратиб бериш, қийналиб қолган одамларга моддий ёрдам бериб туриш каби олижаноблик хислатларини ўзида мужассамлаштирган буюк инсон эди.

Шоир мамлакатда илм-фаннинг ривожланишига, мадрасаларда замонасининг етук мутахассисларини тайёрланишига ўз ёрдамини аямайди. У мадрасаларда бўлиб толиби илмларнинг нафақалари тўғрисида ғамхўрлик қилади. Ҳирот ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида юзларча истеъдодли шоирларни, санъаткор кишиларни халққа танитишга барча имкониятни сафарбар қилади.

Ойбек берган маълумотларда буюк инсон — Алишер Навоий даромадлардан хайри-эҳсон учун қилинаётган чиқимларни текширтиради, уларни ўз йўналишлари бўйича сарфланиши билан тез-тез қизиқиб, назорат қилиб туради. У тез-тез Ҳирот кўчаларида пиёда юриб пойтахтда қурилаётган тарихий биноларни, жойларни кузатиб турган, шаҳарнинг ҳуснини очиш учун яна нималар қилиш кераклиги тўғрисида ўйланади ва ечим топишга бор куч-ғайратини, ҳатто ўзининг шахсий бойлигини ҳам аямаган.

Ҳа, биз ана шундай буюк даҳолар авлодлариданмиз. Бу билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Айни чоғда уларга содиқ, муносиб бўлиб қолиш биз учун ҳам фарз, ҳам қарз-дир.

Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаб ўтишимиз лозимки, мустақиллик бизга буюк, даҳо шоиримиз Алшер Навоийни қайтадан илғаш, идрок этиш, унинг даҳосини чуқур ўрганиш имкониятини бермоқда. Иқтисодиёт таълимотлари тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар олдида ҳам катта тадқиқот ишлари турибди, яъни унинг «Ҳамса» ва бошқа асарларида илгари сурилган иқтисодий ғояларни ўрганиш ва уларни халқимизга тақдим этишдек ғоят фахрли ва масъулиятли вазифа турибди.

4. ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҒОЯЛАРИ

Бобур ўзининг қисқа ҳаёти давомида кўпқир-рали фаолият кўрсатди. Ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий ҳаётнинг жуда кўп муаммоларига ечим топишга ҳаракат қилди. Унинг илмий дунёқарashi машҳур «Бобурнома» асарида баён этилган. Бу асар ўзининг ҳар жиҳатдан мукамаллиги, турли соҳаларга оид тадқиқотларнинг маҳсули эканлиги, жуда кўп фанларга оид бебаҳо маълумотларга бойлиги билан илмий жамоатчиликнинг ҳайрат ва таҳсини-

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

га сазовор бўлди, шу билан бирга тарихимизни билиш, ўзлигимизни англаш учун бебаҳо манба сифатида ҳам аҳамиятлидир. Унда адабиётшунослик, манбашунослик, география, тилшуносликка оид ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳаётга оид ғоялар ва қарашлар мужассамлашган. Бу асарни мутоала қилар эканмиз, ундан мамлакатимизнинг бугунги ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларни таҳлил қилиш, улардан хулосалар чиқариш ва қилаётган ишларимизда фойдаланиш учун теран фикрларни топамиз. Айниқса, иқтисодиётга оид, унинг умумий асосларига (ишлаб чиқариш, унинг инсоният ҳаётидаги аҳамияти) оид, савдо ва тижоратга боғлиқ илмий қарашлар бизни тўлқинлантиради.

Гарчи бизнинг қўлимизда Бобурнинг давлатни бошқариш, ишлаб чиқариш ва савдони ташкил этишга оид алоҳи-

да асари ёки унинг ўша даврларда юритган иқтисодий сиёсатига доир манбалар бўлмаса ҳам, илмий умумлашма билан шундай хулосага келиш мумкинки, у иқтисодий муносабатларнинг, иқтисодий қонунларнинг моҳиятини, қонунларнинг жамият тараққиётидаги аҳамиятини чуқур тушунган, яхши ва адолатли қонунлар ва фармонлар қабул қилган, адолатли иқтисодий сиёсат юритган бўлса керакки, унинг даврида давлатда осойишталик, ҳамжиҳатлик, тараққиёт қарор топган, у ўзи асос солган салтанат Ҳиндистонда бир неча аср мобайнида яшаган.

«Бобурнома» узоқ йиллар «Буюк ипак йўли» бўйлаб қилинган саёҳат ва кузатишлар тафсиلى берилган асардир. Бу йўлдан қанча-қанча савдогарлар, тожирлар (тижоратчилар, дўкандорлар) ўз молларини дунёнинг турли минтақалари ва мамлакатларига етказиб берганлар. Улар ўз ҳаракатлари билан савдо — иқтисодий фаолиятнигина эмас, айнаи чоғда халқлар ўртасида дўстлик, тинчлик ва ўзаро манфаатдорлик ришталарини ҳам боғлаганлар. Маълумотларга қараганда ҳатто ўзаро урушлар, келишмовчиликлар ҳукм сураётган даврларда ҳам савдогар-тижоратчиларнинг мол-мулкани талаш, босқинчилик қилиш, уларга зиён етказиш қаттиқ қораланган. Агар мозийга назар солинса, ўша даврларда давлатлар, хонлар, подшоҳлар уруш-жанжаллари асосан қулай савдо йўллари, бозорлари, дунё бозорларига чиқиш мақсадларида олиб борилган. Буюк Амир Темур ва унинг муносиб вориси бўлган Бобур ҳам мамлакатлар, халқлар ўртасида ҳалол савдо-сотик, ҳамкорлик, тинчлик, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт учун курашганлар.

«Бобурнома» асари муаллифининг ўзи туғилиб ўсган юрт — Андижон, Туроннинг табиий, иқтисодий, маънавий ресурслари, ажойиб меҳнаткаш, яратувчи халқи тўғрисида тўлқинланиб ёзган сатрларини ҳаяжонсиз ўқиш қийин. Мана унинг жонажон Андижони ҳақидаги фикри:

«... *Фарғона вилоятининг пойтахтидур, Ошлиғи вофур, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳали полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас...*» (З. М. Бобур. «Бобурнома» Т., 1989, 5—6-бетлар); Қобул ҳақида «*Ҳиндистон била Хуросонға восита бу вилоятур. Бисёр яхши саводхондир.*

Савдогарлар Хитойга ва Румга борсалар, ушмунча — ўқ савдо қилгайлар... Қуйи Ҳиндистондир ўн-ўн беш йигирма минг уйлук корвон Қобулга келур... Хуросон ва Ироқ, Рум ва чин матои Қобулда топилур... Найшакарни келтуруб эктуруб эдим. Чилғузани Нижровдин келтурдим» (ўша жойда, 117—118-бет). Ёки Самарқанд тўғрисида шундай ёзади: «*Самарқанд шаҳри ажаб ораста шаҳардур, бу шаҳарда бир хусусият борким, ўзга кам шаҳарда андоқ бўлмай. Ҳар хирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмас тур, товар расмедур. Ҳўн нонволиклари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши қоғаз Самарқандда чиқар. Жувози қоғазлар суйи тамом Коничилдин келадур...*» (ўша жойда, 46-бет).

Юқоридаги фикрларнинг аҳамиятли томони шундаки, *биринчидан*, уларда иқтисодий фикрлар, қарашлар ифодаланган бўлса, *иккинчидан*, уларда Бобурнинг яратувчилик, ишлаб чиқаришга қизиқишлари баён этилгандир. Моддий неъматларнинг узоқ-узоқларга етиб бориши ва машҳур бўлиб кетиши ўша давр иқтисодий ва ижтимоий сиёсатининг натижаси бўлса, бошқа томондан, улар савдогарларнинг олижаноб хизматлари туфайлидир. «Бобурнома»да бир юрт молларининг бошқа юртларга олиб борилиши, алмашуви, аҳоли эҳтиёжларининг қондирилиши ва уларнинг аҳамияти мароқ билан ҳикоя қилинади.

Бобур савдо-сотиқнинг халқлар ўртасидаги бебаҳо аҳамиятини жуда чуқур тушунар эди. Шунинг учун ҳам у савдо карвонларини йўлларда талаш, босқинчилик қилиш, мол-мулкига зиён етказиш каби салбий иллатларга ўзи ҳам қатъий қарши чиқади. Бунга мисол қилиб қуйидаги сўзларни келтириш мумкин: «*Қалотга етганда, қалин Ҳиндустон садогариким, Каботга савдо қилгали келган экандурлар, қоча олмадилар. Черик эли алар устига — ўқ етиб борди. Аксар бирин бўлдиларким шундоқ ёғийлик маҳалида ёғий вилоятига келатурғонларни таламоқ керак, мен рози бўлмадим, савдогарларнинг не гуноҳи бор...*» (ўша асар, 187-бет).

Ўзгалар мулкига хиёнат қилмаслик, уларнинг мулкани муқаддас билиш, эл-юрт фаровонлиги йўлида тиниб-тинчимай ишлаётган одамларни қадрлаш, уларни ҳимоя қилиш каби умумбашарий қадриятлар Бобурга бобоси

Амир Темурдан, отаси Умаршайх Мирзодан мерос бўлиб келган. Отасининг ана шундай олижаноб хислатини эслаб қўйидагиларни ёзган эди: «*Адолатла шу мартабада эдиким, Хитой карвони келатурғонда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлик карвонни қор бостиким, икки киши қутурди. Хабар топиб мухассиллар йибориб, қорвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандоиким, вори си ҳозир йўқ эди, бовужуди эҳтиёт сақлаб, бир-икки йилдан сўнгра Самарқанд ва Хуросондан ворисларини тилаб келтуриб, молларини солим топширди*» (ўша асар, 10-бет).

Бобур тузган давлатнинг бир неча асрлар яшнаб, раванқ топиб боргани, унинг муборак номи асрлар оша яшаётгани унинг ижтимоий адолат учун интилиши жуда юқори эканлиги туфайли ҳамдир. Шунингдек, Бобур бизга қолдирган маънавий ва иқтисодий тафаккур мероси, у юрган иқтисодий сиёсат мустақиллигимиз учун курашимизда қудратли таянч бўлиб хизмат қилмоқда.

Албатта, Бобур иқтисодий дунёқарашини ўрганиш, унинг иқтисодиётга оид қарашларини тадқиқ этиш бизнинг навбатдаги долзарб вазифаларимиздан биридир. Биз юқорида келтирган фикрлар ушбу эзгу ишдаги дастлабки ҳаракат маҳсулидир, холос.

Бобурнинг «Зако тўғрисида»ги қарашлари

Муқаддас «Қуръони Карим» ва ислом шариати қоидалари асосидаги солиқ ҳақидаги таълимот Исломдаги фарзлардан бири **закотдир**, у солиқ маъносида қўлланилади. Закот пул ва савдо йиғими турларида тўланган. Бобур ғоят адолатли, инсонпарвар инсон бўлганлигидан унинг солиқ ҳақидаги қарашлари ҳам умуминсоният қадриятларини акс эттирган. У солиқни ҳисоблаш учун солиқ манбасининг «Нисоби»ни ҳисоблаш, яъни мол-мулкнинг солиқ солишга лаёқатли миқдорини аниқлаш зарур, деб билган. Солиқ ҳосилга, яъни олинаётган даромадга қараб белгиланган.

Бобурнинг иқтисодий таълимотида «*хирож*», яъни ер солиғи масаласи алоҳида ўрин тутади. У ер солиғини икки тоифага бўлади, яъни «*муқассам ва муваззар*». *Биринчиси* — олинган ҳосилнинг миқдорига боғлиқ бўлган, яъни ҳосилнинг 1/3 дан 1/2 гача миқдорда белгиланган; *иккинчиси* — экилаётган ер майдонига боғлиқ қилиб қўйилган. Суғори-

ладиган ерларга белгиланадиган солиқ миқдори ҳам алоҳида ҳисобланган. *Сув солиғи* ҳосилнинг 1/10 нинг ярми миқдорида тайинланган. Шу билан бирга чорва ҳайвонларига ҳам уларнинг турлари ва сонига қараб табақалаштирилган тарзда солиқ белгиланган. Масалан, 40 та қўйдан биттаси, 120 та қўйдан иккитаси, 201 та қўйдан учтаси, қўйлар сони 400 тадан ортган тақдирда ҳар 100 тасидан биттадан қўй закот (солиқ) сифатида тўлаши фарз қилинган.

Феодализм даври иқтисодиётида савдонинг аҳамияти, унинг иқтисодиётдаги салмоғи юқори эканлиги маълум. Бобур савдогарларнинг мамлакат ҳаётидаги ўрнини яхши тушунганлиги туфайли улар даромадидан ҳам солиқ тўлашнинг алоҳида (ўзига хос) тартиб-қоидадини таклиф этган. Масалан, савдогарларнинг савдо йиғимининг ҳар 20 миққоли олтидан бир миққоли савдо йиғими тарзида олинган. Аҳамиятли томони шундаки, *биринчидан*, солиқ ҳиссаси савдодаги олинадиган даромад ҳиссасига нисбатан камайиб борилиши кўрсатилган, бу эса савдогарларни рағбатлантирувчи воситага айланган; *иккинчидан*, агар савдогарлар Ислоом мамлакатларидан келган бўлса, даромаднинг 1/20 қисми миқдорида солиқ белгиланган. Яна шу қоида биркитилиб қўйилганки, мусулмон савдогарлардан олинган солиқ уларнинг ўз мамлакатларидаги солиқ миқдори даражасида бўлиши кўзда тутилган.

Бобур ишлаб чиққан солиқ сиёсати узоқ йиллар мусулмон мамлакатларда қўлланилган. Бу эса Бобур иқтисодий тафаккур олами жуда узоқни кўзловчи илмий асосларга суянганидан далолат беради. Бундай салоҳият унинг ворислари, ҳамюртлари қалбида унга нисбатан янада чуқур ҳурмат ва фахрланиш ҳиссини туйдиради.

5. ИБН ХАЛДУННИНГ ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАРИ

Ибн Халдун Шарқнинг буюк файласуфи, тарихчиси, сиёсатшунос олим, давлат арбоби ва йирик иқтисодчиси сифатида ўз даврида катта обрў ва шон-шухрат қозонган тарихий шахсдир. У 1332 йилда Шимолий Африканинг Тунис шаҳрида таваллуд топди. Унинг аждодлари бир неча асрлар давомида обрўли давлат лавозимларида фаолият кўрсатганлар. Унинг отаси эса сиёсат ҳаётидан кетиб фан-

нинг турли соҳаларида тадқиқотлар олиб борган, ўзини фанга бағишлаган киши эди. Табиийки, бундай муҳитда фарзанднинг тарбиясига қулай шарт-шароит яратилган, у отаси раҳбарлигида ислом ҳуқуқи, тил ва адабиёт, сиёсат ва иқтисод фанларини чуқур эгаллади. Айни чоқда Ибн Халдун ўз даврининг етук давлат арбоби даражасига кўтарилди, бир қанча давлатларнинг сиёсий ҳаётида фаол қатнашди. Унинг ҳаётидаги муҳим воқеалардан бири — умрининг охирларида буюк соҳибқирон Амир Темур билан учрашиш, унинг иззат-эҳтиромини қозониш, унинг иқтисод ва бошқа масалалар бўйича маслаҳатчиси бўлиб хизмат қилганидир.

Ибн Халдун бир қанча йирик асарлар ёзди. У кўпроқ фалсафа ва сиёсатшуносликка оид китоблар битди. Унинг иқтисодий қарашлари ҳам жаҳон илм аҳли томонидан эътироф этилди. Унинг иқтисодий қарашлари «**Кириш**» деб аталган асарида баён қилинган.

Ибн Халдун меҳнат ва меҳнат тақсимоти ҳақида

У тарихни одамларнинг ўзлари яратади, ижтимоий тараққиёт уларнинг ҳаракати ва манфаатларини рўёбга чиқариш жараёнида амалга ошади деган фикрдан келиб чиқиб, одамларнинг меҳнат фаолиятлари ва бу жараёнда уларнинг бир-бирларига ҳамкорлиги, мадади, ёрдам беришлари масаласига катта эътибор берди. Унинг фикрига кўра, одамларнинг ишлаб чиқариш фаолияти шакллари жамиятнинг яшаш ва ривожланиш шартидир, бу эса уларнинг моддий эҳтиёжларидан келиб чиқади. Бироқ эҳтиёжларни алоҳида, ажралган ҳолда қондириш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди, унинг эҳтиёжини қондирилиши фақат бошқалар билан биргаликда ишлаш, меҳнат турларини қобилиятларига қараб бўлишиб олиб ишлашлари асосидагина қондириши мумкин. Демак, одамларнинг ҳаётий эҳтиёжлари фақат биргаликдаги ҳаракати билангина қондирилади.

Ибн Халдун табиий географик муҳит (ер, сув, табиий шароит, тупроқ унумдорлиги, релеф ва ҳ.к.) одамлар ҳаётига, уларнинг яшаш тарзига, иқтисодий фаолиятига кучли таъсир кўрсатишини айтиб, бироқ у кишилиқ жамияти тараққиётини таъминловчи бош омил бўлаолмасли-

гини уқтирган. Бундай бош омил одамларнинг меҳнат тақсимо-
моти асосида уюштирилган иқтисодий фаолияти бўлиши
мумкин. Бироқ одамлар бир-бирлари билан яшаш шароитла-
рини, яшаш воситаларини яратиш мақсадидагина боғлана-
дилар, ўзаро ёрдамлашадилар.

У индустриал (саноат), яъни меҳнатни ташкил этиш-
нинг шаҳар шаклини юқори баҳолайди, уни *ишлаб чиқа-
ришни ривожлантиришнинг олий босқичи*, деб атайди. Чунки
шаҳар ишлаб чиқариш шароитида моддий ва маънавий
неъматларни яратиш усуллари такомиллашади, инсон эса
ижтимоий равнақ топишнинг юқорироқ поғонасига кўта-
рилади, шаҳар ҳаёт жабҳаси ҳунармандчилик (саноат) ри-
вожланишига ҳамда унинг кенг тарқалишига асос бўлади.
Шуларга асосланиб олим қайд этадики, меҳнат куролла-
рининг ишлаб чиқарилиши ва ижтимоий меҳнат тақсимо-
ти, табиий равишда, маҳсулот алмашувини кенгайтиради.
Алмашув жараёнида эса истеъмол ривожланади, одамлар
онги, тафаккури ортади ва даромадлар асосида яшаш тар-
зи шаклланади.

Ибн Халдун — *қўшимча*
маҳсулот ва меҳнат
тақсимооти таълимотининг
асосчиси

Ибн Халдун халқлар ва давлатлар-
нинг ҳақиқий бойлиги пулда
эмас, балки меҳнатда ва меҳнат
маҳсулотларида эканини пайқай-
ди. Унинг фикрича, жамиятнинг

фаровонлиги ва унинг ривожланиши мамлакат аҳолиси-
нинг кўпайиши, иш кучларининг шаҳарларда тўпланувчи,
яъни «*меҳнат миқдорининг ўсиши*»га боғлиқдир. Бироқ жа-
мият фақат *зарурий маҳсулот* ишлаб чиқариш билан чега-
раланса, у қашшоқлик ва қолоқликдан чиқаолмайди. Жа-
миятнинг ривожланиши, аҳоли турмуш даражасининг
ортиши фақат «ортиқча маҳсулоти» яъни *қўшимча маҳсу-
лот* ишлаб чиқараолганидагина таъминланади. Демак, жа-
миятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти асосини
қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш ташкил этади. Гап шун-
даки, қўшимча маҳсулот, унинг моҳияти, аҳамияти, та-
раққиётнинг бирдан-бир моддий асоси эканлиги тўғриси-
даги тушунчага Фарб иқтисодчиларидан камида 350—400
йил илгарироқ келган эди.

Одамларнинг *меҳнат тақсимооти* асосида ишлаши улар-
нинг меҳнат унумдорлигини оширади, яъни зарурий эҳти-

ёжларни қоплаб қўшимча маҳсулот яратиш имкониятини туғдиради. Олим ёзадики, жамоага, гуруҳга бирлашган одамларнинг бир-бирига таъсири, ўргатиши, ёрдами натижасида уларнинг ўзлари истеъмол қиладиган маҳсулотдан кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилади, яъни қўшимча маҳсулот яратилади. Гап шундаки, одам якка ҳолда ҳатто ўзини боқишга ҳам етмайдиган маҳсулот яратиши мумкин, агар улар 6, 8, 10 ва ҳ. к. киши бўлиб бирлашиб ишласалар (биринчиси темирчи, иккинчиси дурадгор, учинчиси ҳайвонларга қарайди, тўртинчиси ерга ишлов беради, бешинчиси бошоқ теради, янчади ва ҳ. к.), яъни тенг меҳнат тақсимоти асосида фаолият кўрсатсалар уларнинг ҳаммасини боқишдан ҳам кўпроқ неъматлар яратилади.

Мутафаккир уқтирадики, шаҳарнинг ёки вилоятнинг бир қисм аҳолиси меҳнат тақсимоти асосида ишлаб зарурий маҳсулот яратсалар, аҳолининг бошқа қисми ортиқча меҳнати билан қўшимча маҳсулот яратади. Бу маҳсулот ёрдамида бошқа эҳтиёжларни қондириш мумкин бўлади. Эҳтиёжларни қондириш эса маҳсулотларни қиймати бўйича алмаштириш орқали таъминланади. Демак, қўшимча меҳнат ва қўшимча маҳсулот алмашувни вужудга келтиради, бозорларни келтириб чиқаради, эҳтиёжлар таркибини кенгайтиради, уларга эришиш учун эса интилишни кучайтиради.

Ибн Халдун яна шуни асослаб бердики, қўшимча маҳсулот жамият аъзоларининг меҳнат тақсимоти асосида бирлашган (ялпи) меҳнатнинг натижасидир, бу маҳсулот миқдори одамларнинг қанчалик тўпланиб ишлашларига, уларнинг меҳнат тақсимоти асосида бирлашиб ҳаракат қилишларига бевосита боғлиқдир. Хулоса шуки, жамиятдаги меҳнат тақсимоти шароитида ҳар бир одам қўшимча маҳсулотни кўпайишидан бевосита манфаатдордир, чунки у уларнинг ҳар бирини ва ҳаммасини фаровонлигига хизмат қиладди. Жамиятнинг қашшоқлик ва қолоқликдан чиқиши ҳам ишловчилар сонига ва улар меҳнат тақсимоти асосида бир иш кучи сифатида биргалашиб (кооперация бўлиб) ишлашларига боғлиқдир. Иқтисодиёт ана шундай асосларда ташкил этилса, истеъмол қилинадиган неъматлар кўпаяди ва уларнинг баҳолари паст бўлади.

Ибн Халдун шаҳарларнинг жамият тараққиётида ва қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришда бош омил эканлигига эътиборни тортади. Унинг фикрича, шаҳарлар қанча катта бўлса, улар қанча кўп бўлса, уларда одамлар, ишчи кучи қанчалик тўпланса, тараққиёт ва жамият тараққиёти шунчалик юқори бўлади. У шаҳарлар пайдо бўлгач одамлар очлик, қашшоқликдан, қолоқликдан қутила борадилар деб исботлайди.

Хўш, одамларни тўпланиб ишлашга, шаҳарлар барпо этишга, меҳнат тақсимоти асосида фаолиятларини мувофиқлаштиришга нима мажбур этди? Бу саволга унинг ўзи куйидагича жавоб беради: «*Бунга одамларнинг осойишта, хотиржам ва бадавлат яшашга бўлган интилишлари сабабдир*». Демак, жамиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи — меҳнат тақсимоти асосида тўпланиб меҳнат қилишидир. Бутун тарих ҳақиқати, саноат шаҳарлари тарихи Ибн Халдун ғояларининг асосли эканлигини исботлаб турибди.

Ибн Халдуннинг фан оламидаги буюк хизматларидан бири — **инсоният жамиятнинг ривожланиш концепсияси яратганида ҳамдир**. Бу таълимотга кўра жамият қуйи фазадан юқори фазага томон прогрессив равишда ривожланиб боради. Бу ривожланиш кучи жамиятнинг ўзидадир, яъни одамларнинг шаҳарларда тўпланиб жамоаларга меҳнат тақсимоти асосида уюшиб фаолият қилишларидир. Бу ғоянинг аҳамияти шундаки, унганча жамият тараққиёти қандайдир *ташқи куч* таъсирида бўлади, деган қараш ҳукмрон эди. Албатта, «*ташқи куч*» ғояси жамиятни тараққиётга рағбатлантирмас эди. Бундай шароитда Ибн Халдун таълимоти ҳаракатлантирувчи аҳамиятга эга бўлди.

Ибн Халдуннинг қиймат назарияси

Маълумки, қиймат иқтисодиёт фанида энг мураккаб, қийин тушиниладиган, таҳлили қийин кечадиган иқтисодий муносабатлардан биридир. Қиймат категориясини тушуниш ва унинг ҳақида илмий фикрни илгари суриш ўша тарихий шароит нуқтаи назаридан қараганда ҳар кимнинг ҳам қўлидан келадиган иш эмаслиги аниқ. Шундай бўлса-да, биз Ибн Халдун илмий дунёқарашда қиймат категориясини тушинишга, уни тушунтиришга дастлабки, *биринчи ҳаракатни* кўрамиз.

Ибн Халдуннинг буюк хизматларидан бири шуки, у меҳнатнинг қиймат яратувчилик ролини кўрсатиб берди, товарлар алмашуви асосида уларга сарфланган ижтимоий меҳнат ётишини асослади, яъни у қиймат субстанциясини туширишга интилди. Қиймат субстанциясининг асосини ижтимоий меҳнат ташкил этиши ҳақидаги фикр ўз даври учун ғоят қимматли эди, чунки бу масалада Шарқ олими Арастудан илгарилаб кетган эди. Арасту эса қиймат деганда алмаштирилиши мумкин бўлган ҳар қандай нарсани тушунган эди.

Ибн Халдун икки нарсанинг ўзаро бир-бири билан алмашинуви асосида нима, қандай иқтисодий асос ётишини тушунишга ҳаракат қилди. Унинг қарашига кўра, қиймат ижтимоий меҳнатнинг намоён бўлиши ёки ифодаланишидир, унингсиз қишлоқ хўжалиги ҳам, хунармандчилик ҳам амал қилмайди.

Шуниси аҳамиятли ва қувонарлики, Шарқ мутафаккири қиймат тўғрисидаги ўз қарашларини ғарб иқтисодчиларидан 300—400 йил аввалроқ илгари сурган эди. Бироқ Шарқда кейинчалик иқтисод илмига эътиборсизлик олим қарашларининг жаҳон миқёсида тарқалиши ва унинг қиймат назарияси бўйича асосчи бўлиб иқтисодиёт дарсликларига киришига, танилишига таъсир этди.

Ибн Халдуннинг иқтисодий таълимотида мулкчилик муносабати ва одамларнинг мулкдор бўлишлик масаласи алоҳида мавзудир. Унинг фикрича, инсон шунда камолотга, ижтимоий борлиққа эришадик, агар унинг тимсолида ишлаб чиқарувчилик фаолияти билан мулкдор бўлишлик муштараклик касб этса. У мулкдор бўлишлик инсоннинг энг муқаддас ҳуқуқи, — дейди, — инсоният жамиятнинг вужудга келиши ҳам одамларнинг мулкдор бўлишга интилишларидандир. Демак, мулкдор бўлиш, хусусий мулкка эгалик қилиши инсоннинг қонуний, табиий ҳуқуқи, табиат заруратидир. Шунинг учун давлат мулккий муносабатлар бўйича қонунлар чиқаришга, балки уларни бошқариш, тартиблаштириб туришга мутасаддидир.

Агар Ибн Халдуннинг мулкдорлик ва хусусий мулкчи-

лик ҳақидаги қарашларини бугунги цивилизация нуқтаи назаридан қараб таҳлил этилса, шу ҳақиқат аён бўладики, иқтисодий эркинлик (мулкдор бўлиш, мулкни эркин тасарруф этиш ва уни истеъмол қилиш) инсон учун ёт нарса эмас. Уни мулкдорлик ҳуқуқидан маҳрум этувчи сиёсий кучларгина бу умуминсоний ҳақиқатни инкор этганлар ва ҳатто уни поймол этишган. Собиқ социалистик тузумдаги мулккий муносабатлар бунинг мисолидир. Инсон ҳуқуқлари Декларациясида, барча демократик давлатлар Конституцияларида қайд этилган одамларнинг хусусий мулкдорлик ҳуқуқи ҳақидаги қоидалар Ибн Халдун таълимоти асосида қонунлаштирилган бўлса ажаб эмас; шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Конституциясида, Президентимиз И. Каримовнинг асарларида одамларни мулкдор қилмай туриб иқтисодий ва сиёсий ислоҳотлар ўз мақсадига эришаолмаслиги тўғрисидаги хулосалар, Шарқ иқтисод илмининг даҳоси Ибн Халдун қарашлари билан суғорилган бўлса ажаб эмас.

Унинг фалсафий ва иқтисодий қарашларида жамият билан

Ибн Халдуннинг жамият билан унинг аъзоси ўртасидаги иқтисодий муносабат фалсафаси

унинг аъзоси бўлган инсон муносабатлари масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Унинг таълимотига кўра, жамиятнинг ҳолати, бойиши, равнақи, истиқболи унинг

аъзоларининг иқтисодий ҳаракатларига, яшаш воситаларини яратишга бўлган интилишларига боғлиқдир. Агар одамлар яшаш воситаларини топишга интилмасалар, ҳаракат қилмасалар, ғамхўрлик қилмасалар, бозорларда моллар сотилмай қолади, бозорлар бўм-бўш бўлиб хувиллаб, барака қочади.

Бундай шароитда одамлар ҳар томонга, ўзга юртларга тарқалиб кетадилар, мамлакат аҳолиси камайиб кетади, оқибатда давлат хароб бўлади, иқтисодий таназзулга гирифтор бўлади. Демак, у давлат ҳокимияти ва хусусий мулкчиликни, жамият билан унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни жамият нормал ҳаётининг асослари деган тушунчани асослайди. Зеро, улар генетик жиҳатдан диалектик боғлиқ муносабатлардир.

Ибн Халдун пул ва
бойлик хусусида

У феодал даври олими бўлганлиги учун пулни бойлик деб тушунди, жамиятнинг асл бойлиги пулдир, жамиятда пул қанча кўп бўлса, у шунча бойдир деган фалсафага асосланди. Бундай фикрларнинг олим онгига сингиши бежиз эмас, албатта. Зеро, у моддий буюмлардан фақат олтин ва кумушгина қийматни ёки маҳсулотдаги бутун меҳнатни мужассамлаштиради деб тушунар эди. Унинг бундай чекланган илмий қараши яна шундан келиб чиқадики, у ҳали товар қиймати одамлар ўртасидаги, бозор субъектлари ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабати эканини тушуниб етмаган эди. Шунинг учун ҳам қиймат ва пул моҳияти ҳақида чекланган қарашлар билан кифояланди.

Ибн Халдун бозорнинг товар ишлаб чиқаришни, меҳнат унумдорлигини ва маҳсулотлар сифатини оширишдаги рағбатлантирувчи кучини кўрсатган эди. Унинг фикрига кўра, бозорда пул муомаласининг мўътадил, барқарор бўлиши жуда муҳим масаладир, зеро, барқарор пул муомаласи иқтисодиёт учун зарур ҳолатдир. Бунинг учун сохта пулларнинг муомалада юришига йўл қўймаслик лозим. Бошқарувчилар металллар таркибида қимматбаҳо металллар салмоғининг етарли миқдорда бўлишини талаб этишлари даркор. Дарҳақиқат улар бунга масъулдирлар.

Ибн Халдун иқтисодиётда пул ғоят кучли рол ўйнашини ҳам уқтиради. Бундай вазифани олтин ва кумуш бажаради. Улар ҳаракати сотувдаги товарларнинг қийматини ташкил этади. Муҳими шуки, бозордаги тебранишлар (бозор конъюктураси) уларга таъсир этаолмайди. Чунки олтин ва кумуш муомаланинг, жамғариш ва бойликнинг асосидир.

Ибн Халдун бозордаги неъматларни икки турга бўлади. *Биринчиси* — «зарурий неъматлар» (буғдой, гуруч, мош, пиёз, гўшт кабилар), *иккинчиси* — «нозарурий неъматлар», (мевалар, резавор кўкатлар, идиш-товоқлар, кийим-кечак ва ҳунармандлик буюмлари). Бозордаги баҳоларнинг ўзгариши ҳар икки туркум неъматларда ҳар хил кечади. Бу неъматлар нарх-наволарининг ўзгариши шаҳар аҳолисининг кўпайиши ёки озайиб туришига боғлиқ. Бошқача айтганда, бозор баҳоларининг тебраниб туриши мамлакатдаги (шаҳардаги) демографик вазиятга боғлиқ ҳолда боради. Масалан, шаҳарларнинг кенгайиши, ўсиши зеб-зийнат бу-

юмларига бўлган талабни оширади, баҳолар кўтарилиб, баҳолар механизмига белгиланган солиқлар ва турли йиғимлар ҳам таъсир этади, деган фикрни билдиради. Бундай фикрда бўлишнинг сабаби бозор баҳоси билан қийматнинг фарқини тушуниб етмагани билан боғлиқ. Дарҳақиқат баҳолар динамикасидаги ўзгаришларни қийматдан эмас, балки демографик вазиятдан, тақсимот муносабатларидан келтириб чиқарилиши ана шу масаладаги тушунчага боғлиқдир.

Ибн Халдун фойда категорияси ҳақида фикр юритиб, унинг манбаи қўшимча маҳсулот эканини тушуниш даражасига кўтарилмади. У савдогар оладиган фойдани товарларни ўз қийматидан арзон олиб, қиймат баҳосида сотишдан келади, фойда бойлар томонидан одамлар меҳнатини тўғри тақдирланмасликдан келиб чиқади деб тушунди.

Гарчи Ибн Халдуннинг иқтисодий қарашларида айрим нуқсонлар бўлса ҳам улар Шарқ иқтисодий таълимотлар тарихи тўғрисидаги билимларимизни янада чуқурлаштиришга, иқтисодий тафаккуримизни шакллантиришга ёрдам беради. Энг муҳими — қатор иқтисодий категориялар моҳияти тўғрисида илмий асосланган қарашларини илгарироқ иқтисод илми тарихида биринчи бўлиб илгари сурганлигидир. Шарқ иқтисодий тафаккури Фарб иқтисодий қарашларидан тарихан бир қанча асрлар илгари шаклланганлиги Ибн Халдун томонидан исбот қилинганлигидир. Бу эса бизнинг маънавий ғуруримизни кўтаради, ўзлигимизни англашимизга ёрдам беради.

Мавзулар бўйича назорат саволлари

1. «Темур тузуклари» асарининг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий-маърифий аҳамияти.
2. Амир Темурнинг аҳоли ночор қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш сиёсати.
3. Амир Темур иқтисодий қарашларининг ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ўтказилаётган ислохотлар билан ҳамоҳанглигини Сиз қандай изоҳлайсиз?
4. Амир Темурнинг солиқ тизими ва унинг иджтимоий адолат сиёсатидаги ўрни.

5. Нима учун Соҳибқирон Амир Темур солиқ ва тўловларни нақд пул билан тўлашда имтиёзлар жорий қилган?
6. Мирзо Улуғбек пул ислохотларини нима учун ўтказди ва унинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти нимада эди?
7. Алишер Навоийнинг иқтисодий даҳосини Сиз қандай изоҳлайсиз?
8. Алишер Навоий савдо ва тижорат ишларига қандай баҳо берди?
9. Алишер Навоий қандай солиқ сиёсати тизимини таклиф этди?
10. Алишер Навоий ўз мулки ва бойликларини қандай тасарруф этди?
11. «Бобурнома» асаридаги иқтисодий ғоялар нималардан иборат?
12. Бобурнинг «Закот тўғрисидаги китоби»да қандай иқтисодий қарашлар илгари сурилган?
13. Бобур савдо-сотиқнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётдаги ролига қандай баҳо берди?
14. Ибн Халдун Яқин Шарқнинг биринчи йирик иқтисодчи олими эканлигини изоҳланг.
15. Ибн Халдун табиий географик муҳитнинг иқтисодиёт тараққиётидаги аҳамияти ҳақида.
16. Ибн Халдуннинг меҳнат тақсимоти назарияси.
17. Ибн Халдун қўшимча маҳсулот ва унинг ижтимоий тараққиётдаги аҳамиятига қандай баҳо берди?
18. Ибн Халдуннинг қиймат назарияси.
19. Ибн Халдуннинг «мулкдор бўлиш — инсоннинг муқаддас ҳуқуқи» деган ғоясини Сиз қандай тушунасиз?
20. Ибн Халдуннинг пул жамиятнинг бойлиги деган фалсафаси нимага асосланган эди. Бу қарашни Сиз қандай баҳолайсиз?

VI боб

XX АСР БОШЛАРИДА ЎЗБЕК ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУРИ

1. АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҒОЯЛАРИ

Абдурауф Фитрат

Ўзбекистон Республикасининг бугунги мустақиллиги ўз-ўзидан, тасодифан қўлга киритилгани йўқ, унинг рўёбга чиқиши халқимизнинг бир қанча азиз фарзандлари, фидойи кишилари, буюк даҳоларининг узоқ йиллар олиб борган тинимсиз кураши натижасидир. Ўзининг бутун онгли ҳаётини, жисмоний ва ақлий салоҳиятини Ватан озодлиги, мустақиллиги, истиқлоли учун қурбон қилган алломалармиздан бири Абдурауф

Фитратдир. У ўз ватани — Туркистоннинг мустақиллигига икки йўл билан эришиш мумкинлигини чуқур ҳис қилди ва бу йўлда қатъий ва шижоат билан кураш олиб борди. Мустақилликка эришишнинг **биринчи йўли** — халқни маърифатли қилиш, унга зиё тарқатиш, дунё халқлари эришган маърифат ва маданиятдан баҳраманд этиш, одамларда иқтисодий фикрлаш туйғусини уйғотиш, Ватан тақдири ва келажаги учун масъуллик ҳиссини тарбиялашдир; **иккинчи йўл** — Туркистоннинг ўз миллий иқтисодиётини яратиш,

мустақил иқтисодиёт асосларини қуриш ғоясидир. Бунинг учун Туркистон заминиде фойдаланилмай ётган табиий ер ости бойликларини ўзлаштириш, миллий хунармандчиликни жаҳоннинг илғор мамлакатлари эришган ютуқлар асосида ривожлантириш, замонавий саноат корхоналари қуриш, хорижий техника, технология, сармоя ва илм-фан ютуқларини миллий иқтисодиёт манфаатларига жалб этиш, Ватаннинг буюк келажagini яратиш, уни озод ва обод кўриш учун курашиш лозим, деб билди. Ўз ғояларини амалга ошириш учун асарлар ёзди, мактаблар ташкил этди, маърифат ишлари билан шуғулланди.

Буюк маърифатпарвар Фитратнинг иқтисодий дунёқараши баён этилган асарларидан бири — «**Ҳинд сайёҳининг қиссаси**»дир. Бу асар асримизнинг бошида Истамбул шаҳрида босилиб чиққан бўлиб, унинг ўзбек тилидаги таржима нусхаси 1991 йил «Шарқ юлдузи» журналининг 8-сониде чоп этилди. Бу қиссада XIX аср охири ва XX аср бошларидаги Туркистон иқтисодий-ижтимоий ҳаёти ёзувчи томонидан ҳинд сайёҳи тилидан ҳикоя қилинади; унда миллий иқтисодиётни барпо этиш ғояси, Туркистонни иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш тўғрисидаги муаллиф таклиф ва мулоҳазалари баён қилинган; шунингдек, бу асар ўша давр иқтисодиётини тушунтириш, уни ўзига хос услублар ёрдамида таҳлил қилиб беришнинг журналистик намунаси ҳамдир.

Жадидчилик ҳаракатининг етакчиларидан бири бўлган Фитрат ўз юртини иқтисодий-ижтимоий тараққиёт йўлига ва халқини фаровон ҳаёт тарзига олиб чиқишнинг асосий йўли Туркистонга Европа фани, маданияти, техника, технологияси, сармоя ва илғор тажрибасини кенг миқёсда ва тез суръатлар билан киритишда деб билди. Бунинг учун иккиланиш, ғайридин илми ва техникасини киритишдан чўчимаслик, саросимага тушмаслик, орият қилмаслик керак деб таълим берди. *Чунки,— дейди олим,— Европа халқлари ҳам бир вақтлар ғоят қолоқ ва қашшоқ бўлишган бир даврда Шарқ фани, маданияти, тажриба ва амалиётини қўллаш орқали юксак тараққиётга чиқиб олганлар. Зеро, бундан 1000 йиллар илгари Европа халқлари иқтисодий ва маънавий қолоқ бўлган даврларда Шарқ халқлари инсоният*

цивилизациясининг анча юқори даражасида бўлганлар. Шу маънода ёзувчи фарангистонлик муаллим Шарл Санивюснинг куйидаги фикрларини юқоридаги хулосанинг исботи сифатида келтиради.

«Ўн биринчи асрда Европа шаҳарлари кичик ва оддий, қишлоқлари вайрон кулбалардан иборат эдилар. Йўлда ўлдиришларидан қўрқиб ҳеч ким ўз уйидан ўн фарсоқ ҳам узоққа бораолмас эди. Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср ва Андалус сингари бутунлай обод ва кўркам шаҳарлар мармар билан безалган шаҳарлар, муайян ва озода бозорларга эга эди. Далаларнинг ҳар қадамидаги сўлим гўшалар-у хирмон-хирмон донни кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо карвонлари бемалол бориб келарди. Европаликлар мусулмонлар тараққиётини қабул қилиб, касб ва илм ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил олар эдилар. Европа мусулмонлар билан алоқада бўлиш йўли орқали тараққий этган. Европаликларнинг ислом оламидан қабул қилган ишлари қуйидагилар:

Зироат: *кўк, буғдой, тут дарахти, гуруч, хурмо, лимон, мандарин, пахта, қаҳва ва найшакар.*

Саноат: *шоҳи газламалар, зар тўқиш, шиша, ойна... ва қоғоз.*

Илм-фан: *алжабр, алмуқобала, ҳандаса, чизмачилик, кимё ва ҳоказо. Ислом аҳли Юнон, Эрон, Ҳинд ва Чиннинг илм-фан ихтироларини тўплаб ва ўзларидан кўпгина нарсаларни қўшиб, оқибат ул-амр, буларнинг барчасини европаликларга топширдилар».*

Шундай қилиб, Абдурауф Фитрат халқни илғор Европа фани, саноати, техникасини эгаллашга, ўз юртларини тараққий эттиришга чақиради. Бунда ҳеч қандай ғайритабиийлик йўқлигини исботлайди. Унинг бу ғоялари бугун биз учун ҳам ғоят ибратли ва фойдалидир. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов худди ана шундай маърифатпарварлик қарашларидан келиб чиқиб, иқтидорли ёшларимизни ривожланган Европа мамлакатларида илм олиш, уларнинг техникаси ва технологиясидан, тажриба ва инвестицияларидан фойдаланишга қаратилган йўл тутмоқда, улар билан ҳамкорликни ва иқтисодий интеграцияни чуқурлаштиришга, қўшма корхоналар қуришга даъват этмоқда.

Асар қаҳрамони ҳинд сайёҳи Қарши шаҳрида бир ҳунарманд билан суҳбатда у ўзи тўқиётган олачалар гоят нафис, нозик ва чиройли эканлигини таърифлайди. Бироқ бу матолар қўл меҳнатига асосланганлиги учун жуда қимматга тушаётганлигини, бундай шароитда фойда олиш, иқтисодий ривожланиш амримаҳол эканлигини қайд этади. Шундай бўлса-да, мато тўқувчи усталар нима учундир маҳсулотни арзонлаштирадиган ва машаққатли меҳнатни енгиллаштирадиган машиналарни қўллашни ҳаёлларига ҳам келтирмаётганини афсуслик билдиради. У устага мурожаат қилиб, *«Уста жаноблари, Сиз келажак ҳақидаги фикр юритишни унутманг, чунки ҳар бир кишининг ҳаёти ўз ишининг келажаги билан боғлиқ. Эртани ўйлаш олам ободонлигининг боисидир»*, — дейди.

— Бир вақтлар, — деб уқтиради адиб, — Туркистонликлар ўз ҳаёти учун зарур барча нарсаларни ўзлари ишлаб чиқарар эдилар, бунда *«пулни чўнтақларидан яна чўнтақларига солар эдилар»*. Бироқ кейинчалик европаликлар туркистонликлар ишлаб чиқариб келган нарсаларни ўз фабрикаларида чиройли, сифатли қилиб ишлаб чиқариб, Туркистон бозорларини тўлдириб юбордилар. Табиийки, харидорлар Европанинг чиройли буюмларини сотиб олабошладилар. Натижада Туркистондаги ҳунармандлар инқирозга юз тутдилар, пул энди европаликлар чўнтагига туша бошлади.

Муаллиф уқтирадики, бозор иқтисодиётида рақобат жуда кучли унсурдир. Бироқ, машиналашган, саноат ишлаб чиқариши билан қўл меҳнатига асосланган майда ишлаб чиқариш ўзаро рақобат қилаолмайди. Хулоса шуки, *«агар туркистонлик ҳунармандлар европаликлар сингари қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди»*. Шунинг учун иш таназзулга бориб етмасдан ишлаб чиқаришни замонавий саноат асосига кўчириш лозим.

Юқоридаги мулоҳазалар бозор иқтисодиётига ўтаётган бир даврда миллий ҳунармандчилигимизнинг тақдири замонавий техника-технология ва илм-фан асосида кўчиришга нақадар боғлиқ эканлигини яна бир марта эслатмоқда. Зеро, Президентимизнинг яқинда мамлакатимизда

ҳалқ ҳунармандчилигини янада ривожлантириш тўғрисидаги фармонида ҳам миллий ҳунармандчиликни замонавий асосларга кўчириш лозимлиги ўқтириб ўтилган.

Тўғри, ҳозир Республикамиз ҳукумати майда ва ўрта бизнесни тараққий эттириш, жонли меҳнатни кўпроқ талаб қиладиган ишлаб чиқариш тармоқларини устувор ривожлантиришига эътиборни қаратмоқда. Бу бугунги кун талабидир. Чунки, мамлакатимизда меҳнат ресурсларининг нисбатан ортиқчалиги, маҳаллий бозорларимизни қисқароқ муддатларда товар ва хизматлар билан тўйинтириш зарурати, қондирилмай қолаётган аҳоли эҳтиёжларини тезроқ қопланиши ва бошқа шу каби ҳаёт тақозо этаётган сабаблар ҳозирча ана шундай йўл тутишни лозим топмоқда. Бироқ, Республикамизнинг бўлажак тараққиёти иқтисодийимизга хорижий техника-технологияни, сармоя ва тажрибаларни тезроқ жалб қилишимизга қаратилган.

Президентимиз И. А. Каримовнинг 2001 йил 16 февралда Вазирлар Маҳкамасидаги маърузасида хорижий сармояларни мамлакатимизга жалб этиш иқтисодий ўсиш ва раванқилик омилидир деб баҳолаганлиги ҳам бежиз эмас.

Асарда Бухоро қишлоқларида иқтисодий-ижтимоий аҳвол гоят машаққатли ва оғир бўлиш сабаби аниқланади. Ердан самарали фойдаланишнинг йўқлиги «*Ерга ҳосил бериш даражасида меҳнат қилмаслиги, яъни ерларнинг имкониятича ҳосил олинмаслигидадир*», деб кўрсатилади. Муаллиф Туркистон қишлоқларида ишлаб чиқариш самарадорлигининг пастлиги сабабларини ўрганаяди, унинг учта асосий сабабини кўрсатади:

1) *Амлақдорлар (амалдорлар)нинг деҳқонларга нисбатан адолатсиз муносабатларда бўлишларидир. Бу адолатсизлик раиятдан солиқ йиғишда намоён бўлади;*

2) *Қишлоқ хўжалигида унумдорлиги паст асбоб-ускуналардан фойдаланиб келинаётганлигидир;*

3) *Ерга қувват берадиган саноат дори-дармонларининг етарли ишлатилмаётганлигидир.*

Юқорида алломамиз Фитрат томонидан келтирилган асослар бизнинг бугунги қишлоқ хўжалигимиз амалиётида ҳам, у қадар даражада бўлмасада, маълум даражада ўз

аҳамиятини сақлаб қолаётганида кўриш мумкин. Масалан, қишлоқ хўжалик корхоналарига нисбатан қўлланилаётган солиқ сиёсатида маҳсулот етиштириш ва сотиш учун қилинаётган харажатлар ҳанузгача адолатли эътиборга олиниб, харид баҳолари белгиланмаётганлиги, харид баҳолари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатлари ва айрим олинган ер шароитини ҳисобга олиб табақалаштирилмаётганлиги айна ҳақиқатдир.

Бундай адолатсиз иқтисодий муносабатлар қишлоқ хўжалиги ходимларини рағбатлантирмаслиги Президентимиз И. А. Каримов томонидан танқид қилиниб келинаётир. Жумладан, унинг Хоразм вилояти халқ депутатлари кенгаши III-сессиясида сўзлаган нутқида бундай ноҳўя ишдан воз кечиш, харид баҳолари ва солиқларни ерларнинг жойлашуви, ҳосилдорлиги даражаси, табиий шароити кабиларни ҳисобга олган ҳолда, ер кадастри ва банитети асосида бу муносабатлар йўлга қўйилиши лозимлиги уқтирилди. Ёки бошқа бир мисолни олайлик. Гарчи ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалик корхоналари техника воситалари билан нисбатан таъминланган бўлсаларда, бироқ улар эга бўлган техника (ҳайдов тракторлари, дон ва пахта териш комбайнлари (эскирган, асосан маънавий эскирган), АҚШ ва Германия каби мамлакатлардан келтирилаётган техникага нисбатан уларнинг иш унуми бир неча баробар паст, ёқилғи истеъмоли анча юқори, ҳосилнинг бир қисмини йўқотишга олиб келади ва ҳ. к. Бироқ, шунга қарамай, қолоқ техника воситаларини ишлатишга ҳамон интилаётган раҳбарлар топилиб туради. Бундай ҳаракат ҳам Президентимиз томонидан танқид қилинди.

Абдурауф Фитрат ўз қиссасида миллий иқтисодиётни кўтаришни зарурий асосларидан бири савдо ва тижоратни ривожлантириш эканлигига алоҳида урғу беради. Тижорат ва савдо қилиш орқали фаолият кўрсатиш, ана шу фаолият ҳисобига тирикчилик ўтказиш муқаддас «Қуръони Карим»да ҳам, Пайғамбаримиз «Ҳадис»ларида ҳам ҳалол қилинганлиги кўрсатиб ўтилади. Айна вақтда савдо ва тижорат ишининг ўзига хос ярашиқлари, тамойилу-қоидалари мавжудлигига эътиборни қаратади. **Аввало**, савдо ва

тижорат ишида миллат, Ватан, юрт манфаатлари ҳисобга олиниши, ана шу манфаатлардан келиб чиқиб ўзаро иттифоқ бўлиб фаолият кўрсатиш лозим; **иккинчидан**, савдо ва тижорат аҳли товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришни замонавий саноат асосида қурилишига ёрдам кўрсатишлари, соҳибкорларга амалий мадад кўрсатишлари лозим. Зеро, товарларнинг арзонлашуви товарлар сотилишини тезлаштиради ва фойда олинишини кафолатлайди; **учинчидан**, садо ва тижорат аҳли «*савдо илмини зўр бериб ўқишлари ва билишлари лозим*». Европаликларнинг савдо ва тижоратда фойда олишлари заминида маданий савдо қилиш илмини ўрганишлари ётганлиги уқтирилади.

Улуғ ёзувчимиз тижорат ва савдо ишининг муваффақияти маърифатли бўлишда эканига қайта-қайта эътиборни қаратади. У ёзадики, «*Сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо ишида ўқитингиз, чунки бегоналар (хорижий савдогарлар — К.Й.) тижорат илмидан хабардор. Сиз эса беҳабарсиз. Оллоҳ таоло бу маънони «Қуръон»да хабар берган*». Шунингдек, Абдурауф Фитрат ёзади: «*Билмаганлар билганларга тенглашаолмайдилар*». Бу васиятнинг аҳамияти бизнинг давримизда яна ҳам кучлироқ билинаётир. Зеро, бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қўлидан келган-келмаган кишилар оммавий тарзда савдо-тижоратга ўзларини урдилар. Бироқ тижорат илмининг йўқлиги ёки етарли эмаслиги туфайли бу соҳада етарли самарали натижаларга эришилмаётир.

Аммо даромад топишнинг бирдан-бир йўли фақат тижорат иши эмас. Тўғри, тижоратдан мақсад — фойда олишдир, яъни пул топишдир. Иқтисодий тараққиётга, фаровон ва обод яшашга олиб келувчи бошқа йўллар ҳам бор. Ана шулардан бири — «*ихрож санъати*», яъни ер ости бойликларини чиқариб олиш ва «*амал санъати*», яъни ускуналар (фабрика, заводларни) яратишдир. Ёзувчи Туркистон ер бағрида *тилла, мис, темир, кўмир, лампа мойи* ва бошқа жуда кўп табиий бойликларнинг миқдори кўп эканлигини, улар кони фойда эканлигини, уларни ишга солиш учун йирик ширкатлар тузиш орқали улар билан халқни баҳраманд этиш лозимлигини уқтиради. Яна адиб кўрсатиб ўтган эдики, «*Бухороликлар бу худо берган неъматлардан фойдаланма-*

сангиз, албатта қўп ўтмай бегоналар бу бойликларга эга бўлиб оладилар... Дунё-дунё пул ишлаб оладилар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинади. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, уларнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар». Дарҳақиқат, ўша даврда Туркистон ўзининг миллий мустақиллигини қўлга кирита-олмаганлиги туфайли ўлкамизнинг ер ости бойликлари бир неча ўн йиллар мустамлакачилар томонидан қазиб олиниб, ташиб кетилди. Ҳатто шунчаликка борилдики, тоғ-кон саноатида, хусусан олтин ва бошқа рангли металллар ишлаб чиқариш жабҳасига ўзбек ишчи ва мутахассислари яқинлаштирилмади, бу улкан бойликларнинг бир мисқолидан ҳам шу бойликларнинг ҳақиқий эгаси бўлган ўзбек халқи баҳраманд этилмади.

Буюк алломамизнинг ер ости ва усти бойликларига эгаллик мустақиллиги борасида бундан 85 йил илгари билдирган эслатмаси бугунги мустақиллигимиз шароитида яна ҳам қимматлидир. Бунинг маъноси шуни, мустақиллигимизнинг асосларидан бири бўлмиш ер ости бойликларимизни тезроқ ўзлаштиришимиз, бу улкан имкониятни Ўзбекистонимизнинг ҳақиқий (иқтисодий) мустақиллигини таъминлашга сафарбар қилмоғимиз кечиктирилмайдиган вазифалардан биридир. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг ва ҳукуватимизнинг олиб бораётган иқтисодий сиёсати ана шу мақсадга қаратилган.

Бугун мамлакатимиз газ, нефть, электроэнергия, кўмир, олтин ва бошқа бойликлари захиралари бўйича бутун дунёнинг энг етакчи мамлакатлари қаторида туради. Масалан, республикамиз ҳудудининг 60 фоизи нефть ва газ қазиб олиш учун истиқболли саналиши, нефть захираларимиз 4 млрд. тоннадан зиёд эканлиги, олтин захиралари бўйича жаҳонда тўртинчи ўринда эканлигимиз қувонарли ҳолдир. Бу иқтисодий имкониятлар Ўзбекистонинг келажаги буюк эканлигини яна бир марта исботлайди.

Албатта, Абдурауф Фитратнинг биз тадқиқ этган асари махсус иқтисодий асар эмас, у ўша даврнинг мавжуд сиёсий-иқтисодий ғояларидан ҳам бохабар эди. Шундай бўлса ҳам, буюк зиёлимиз бўлган Абдурауф Фитрат Бухоро иқтисодиётининг асосий йўналишларини кўрсатиб берди,

ўша даврнинг илғор мамлакатлардаги илғор саноат ўзгаришларини ўрганиш асосида Бухоро иқтисодиётини бошқаришда амирлик томонидан йўл қўйилган нуқсонларни кўрсатиб берди, Бухоро иқтисодиётини ривожлантришда илм-фан, техника-технология муҳим аҳамият касб этишини кўрсатди ва тавсиялар берди.

Жадидчиларнинг иқтисодий қарашларини вужудга келишидаги шарт-шароитлар

Маълумки, турли манфаатлар юзасидан Ғарб билан тўқнаш келган Ўрта Осиё давлатларининг иқтисодий ва технологик жиҳатдан анча орқада қолиб кетганлиги маълум бўлди. Айнан ана шундай ва бошқа объектив сабабларга кўра Соҳибқирон Амир Темур авлодлари макон топган улкан сарҳад қудратли салтанатлар, Россия империяси мустамлакасига айланди. Ўрта Осиёнинг бу тарихий ноҳақликка нисбатан жавоби миллий ва маданий юксалиш, озодлик ва мустақиллик учун ниҳоятда кенг қамровли ижтимоий ҳаракатга киришишдан иборат бўлди. Европаликларнинг мустамлакачилигига Туронзаминда шаклланган инсоний фазилатлар — ўзаро меҳр-оқибат, ҳамжиҳатлик, ўзини тийиш, сабру-қаноат каби сифатлар қарши турар эди. Ана шундай шароитда жадидчилар «**ҳақ олинур, берилмас**» деган даъватни шиор қилиб чиқдилар.

«Тарихдан яхши маълумки, — деб ёзган эди Маҳмуд Бехбудий — «Ҳақ олинур, берилмайдур». Ҳар бир миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, дини ва сиёсатини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан олади... Биз мусулмонлар, хусусан Туркистон мусулмонлари, истаймизки, ҳеч бир киши бизнинг дин ва миллатимизга зулм таҳдид қилмасун ва бизни ҳам бошқаларга таҳдид қилмоққа асло фикр ва ниятимиз йўқ».

Келажакни башорат қилиш ўтмиш ва ҳозирги замон тажрибасига таянади деган фалсафий ҳақиқатни жадидчилар жуда яхши англаганлар ва ўз асарларида унга асосланишган. Маҳмуд Бехбудий «*Мозий— истиқболнинг тарозусидир*», деб ёзганда айни шу ҳақиқатга таянган эди.

Бинобарин, жадидчилик ҳаракати мозийга қараб иш кўриш, мамлакат иқтисодий ҳаётидаги аянчли ҳолатдан изтиробга тушиш ва бу адолатсизликларга қарши норозилик ифодаси сифатида намоён бўлди. Бир замонлар ер куррасида энг қудратли давлат бўлган Темур салтанатини XIX асрнинг ўрталарига келиб ўзининг ҳарбий сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий салоҳиятини мутлақо йўқотган уч кичик хонликка ажраган ва азбаройи ҳолсизлаганидан рус кўшинлари томонидан осонлик билан босиб олинган эди. Туркистон халқлари, мустамлакачи чор Россияси ҳокимияти томонидан сиқув остида яшар эди. Ана шу сиқув Туркистон халқларининг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий, маданий, маърифий ҳаётига мислсиз даражада катта салбий таъсир ўтказди. Чор ҳокимияти, халқнинг ижтимоий онгини ошиши, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиши, бошқа мамлакатлар ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлишидан манфаатдор эмас эди.

Бундан ташқари Чор ҳукумати Туркистон фақат ер ости бойликларига эмас, балки ер усти бойликларига ҳам эга эканлигини билганларидан кейин улар минглаб рус деҳқонларини ички Россиядан кўчириб келтирганлар. *«Келажак муҳожир рус қишлоқлари ерли халқ кишиларидан кўра бойроқ бўлишлари керак»*, деган шоир шу даврда рус мустамлакачилик сиёсатини тамал тошини белгилаб берди. Шу шиорга амал қилган мустамлакачилар маҳаллий халққа тегишли унумли ерларни тортиб олиб, уларни келгинди мужикларга бўлиб бердилар. Ана шу тарзда 1906—1913 йилларда Туркистонда 116 та рус қишлоқлари вужудга келди. Бу қишлоқларни ташкил этган мужикларнинг 36,7 фоизи ҳеч қандай мол-мулксиз, 60,9 фоизи эса ҳатто сариқ чақасиз келган эди. Чор ҳокимияти ана шу мужикларнинг бошини силаб, уларни маҳаллий халқни эзиш ва феодал қолоқлик шароитида ушлаб туришда ҳукуматнинг ишончли суянчиғи бўлишлари учун барча имкониятларни яратди. Натижада маҳаллий халқнинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий аҳволи чидаб бўлмас даражада оғирлашди. Туркистон халқларининг шу даврдаги ҳаёти, савияси ҳақида Бехбудийнинг *«Падаркуш»* пьесаси, Фитратнинг *«Мунозара»*, Чўлпоннинг *«Қурбони жаҳолат»*, *«Дўхтир Муҳаммадёр»*

ҳикоялари ва бошқа ўнлаб жадид адабиёти намуналарини ўқишнинг ўзи кифоядир. Ўз навбатида бу асарлар ўша даврда халқнинг ижтимоий аҳволини ўзига англантиш, уларни миллий уйғоқликка даъват этиш, миллий мустақиллик ғоясини илгари суриб оммани зулм ва истибдодга қарши оёққа турғизишни ҳам мақсад қилиб қўйганлиги сир эмас.

Табиийки, жадидчилар Туркистонни иқтисодий ривожланган, қудратли давлат сифатида кўришни истар эдилар, улар таҳлил мақсадида — ўзларининг иқтисодий ғояларини ҳам ишлаб чиққан эдилар.

2. ОЙБЕК БАЁН ЭТГАН ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАР

Муро Тошмуҳаммад ўгли Ойбек

Мамлакатимиз, унинг халқи мисли кўрилмаган, кенг қамровли, чуқур ўзгаришларга бой тарихий яратувчанлик даврини бошдан кечирмоқда. Бу тарихий давр бозор иқтисодиётига, тамомила янгича иқтисодий муносабатлар тизимига ўтиш даври, кўп жабҳали иқтисодиётга асосланган мустақил миллий иқтисодиётни барпо этиш даври айтиш чоғда, Президентимиз И. А. Каримов қайта-қайта уқтираётганидек, янгича

дунёқарашни тарбиялаш давридир, ўзимиз, ўз қадриятимизни англаб олиш давридир.

Янгича иқтисодий дунёқараш нима? Янгича дунёқараш негизда мулкдор бўлиш, мулкни тасарруф қилаолиш маҳоратини эгаллаш, қўлига пул тушганда ё банкга қўйиш, ё

тадбиркорлик билан шуғулланиш, ўзининг ва жамиятнинг бойлигини кўпайтиришга муносиб ҳисса қўшиш, бойликни сақлаш ва уни ишлатиш йўриқларини эгаллаш демакдир. Ана шу улкан вазифани амалга ошириш, ўтиш даврининг ғоят долзарб жабҳасидир. Бунинг учун халқимизда, юртимизда бор бўлган барча моддий, маънавий-бадий, илмий қувватларимизни, бутун имкониятимиз, тўпланган тажрибамизни сафарбар қилмоқ керак бўлади.

Бу борада ўзбек халқи учун ўрганиш ва амал қилиш учун арзирли ўтмиш, асос бор. Миллий мустақилликнинг муҳим бир жиҳати халқимиз, маданиятимиз ва маънавиятимиз тарихда чуқур из қолдирган, ана шу мустақиллик учун курашда ўз асарлари, илмий ва амалий ҳаракатлари билан ўчмас из қолдирган буюк даҳоларимиз меросини миллий истиқлолга иқтисодиётимиз равнақиға, халқимизнинг янги жамият қуриш ҳаракатига жалб этишдан иборатдир. Табиийки, ана шундай даҳоларимиздан бири шоир, ёзувчи, олим, академик Мусо Тошмуҳаммад ўғли **Ойбекдир.**

Ойбек, энг аввало, бадий ижодкор, сўз санъаткори, буюк ёзувчидир. Шу билан бирга Ойбек тафаккури, унинг дунёқараши соф бадий-адабиётшунослик чегарасидан чиқади, унда иқтисодий дунёқараш, иқтисодий тафаккур ўз даврининг иқтисодий муносабатларини идрок қилаолиш, бу иқтисодий салоҳиятни бадий образлар талқинига кўчириш қобилияти юқоридир.

Маълумки, Ойбек ўзининг асосий маълумоти бўйича иқтисодчидир. У САГУ, ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университетининг «Сиёсий иқтисод» факультетини тамомлаган, ана шу фан бўйича илмий асарлар ёзган, олий ўқув юртларида сиёсий иқтисод фани бўйича муаллимлик қилган. Демак, Ойбек иқтисодиёт илмининг назарий ва амалий жиҳатларини чуқур ўрганган тадқиқотчи олимдир. Шундай бўлгач, унинг асарларида иқтисодий муносабатлар, ўз даври ва қаламга олинаётган давр иқтисодий муаммолари, одамларнинг иқтисодий дунёқарашлари, асарларида у ёки бу даражадаги бадий образлар орқали акс эттирилиши табиий ҳолдир. Фақат ёзувчининг бундай са-

лоҳияти билан фахрланишимиз, ҳатто ҳайратланишимиз, унинг иқтисодий лабораториясида шуғулланишимиз мумкин. Бу бир томони, ўзбек миллий иқтисодий таълимотлари фанини яратишда қўшилган муносиб ҳисса бўлса, иккинчи томонидан Ойбекдек улуғ аждодимиз руҳини шод этган бўлаемиз.

Ойбекнинг насрий асарларини иқтисодий жиҳатдан ўрганиш борасидаги изланишларимиз шуни кўрсатадики, унинг иқтисодиёт олами ғоят серқирра ва кўп йўналишдадир. У ўз бадий асарларида иқтисодиётни ривожлантириш учун тадбиркорлик, ишбилармонлик, тежамкорлик, ҳисоб-китоблик, пул топиш ва уни сарфлаш маъсулияти, иқтисодий юксалишида саноат ва банкларнинг аҳамияти, хорижий тиллар, техника-технологияни миллий иқтисодга олиб кириш, соҳибкорлик (ишлаб чиқариш ва яратувчилик) фаолияти билан шуғулланиш каби жуда муҳим масалаларни қамраб олади. У иқтисодиёт илмини халқимиз томонидан, айниқса, унинг етакчилари, соҳибкор-тадбиркорлари, савдогар-тижоратчилари томонидан ўрганилишига, янги иқтисодиётни барпо этишни пухта иқтисодий билим асосига қуришга чақиради. Шундай илғор иқтисодий ғоялар жамланган асарлари жумласига шубҳасиз «*Кутлуғ қон*» романи киради. Бу асар Ойбек ижодида алоҳида ўрин тутаети.

«Кутлуғ қон» романининг энг муҳим аҳамиятли жиҳатларидан бири унинг бугунги чуқурлашиб бораётган иқтисодий ислоҳотларимиз ғоялари билан, бозор иқтисодиётига ўтишнинг мураккаб муаммолари билан ҳамоҳанглигидир. Унда кўтарилган иқтисодий қарашлар миллий-иқтисодий мустақилликни яратиш, халқимизга бозор иқтисодиёти тафаккурини сингдириш вазибаларига хизмат қила олишидир.

Тадбиркорлик — мулкка, бойликка эга бўлиш ва уни кўпайтиришнинг асосий воситаси

«Кутлуғ қон» романининг бош қаҳрамонларидан бири Мирзакаримбойдир. Ойбек бу образ орқали шарқ мутафаккирлигидаги ўзига хос ўзбекона тадбиркорликнинг ўз

кўнглига тугиб қўйган барча жиҳатларини очиб беради. У Мирзакаримбой сиймоси орқали бизнинг халқимиз фази-латларига хос ишбилармонлик, тадбиркорлик, ер ва мол қадрини билиш ва эъозлаш, пул ва унинг кадр-қиммати-ни, қудратли кучини сезиш, иқтисодий ҳаётда тараққиёт ва юксалишнинг жуда кучли асоси бўлмиш саноатнинг аҳамиятини тушунтириш, айни чоғда, Туркистондек аграр ўлкада иқтисодиёт тараққиёт эътиборга молик эканини ҳис этиш каби кучли иқтисодий салоҳиятни акс эттиради.

Мирзакаримбойнинг тадбиркор ўзбек бойи эканлиги асарнинг бошиданоқ, унинг жияни Йўлчи билан дастлабки учрашувидаёқ сезилади. У Йўлчидан отасидан қолган ерни сотиб юборганини эшитиб дарғазаб бўлади, худди ўз ерини йўқотиб қўйгандек хавотирланади, ер сотиш, ердан ажра-лишни жуда катта оилавий фожиа тариқасида изоҳлайди.

«Чакки бўлибди жиян. Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сот-майди. Мана бу гапни мағзини чақ. Ер сотганларнинг кўпини кўрдик, охир гадоёй бўлди. Тўғри, ерни пулга сотадилар», — дейди бой. Сўнгра у Йўлчига ўзи бир вақтлар қарздор бўлиб жуда оғир иқтисодий тангликка тушиб қолганда ҳам бир парча отасидан қолган ерни сотмаганини, уйдаги бошқа ҳамма яроқли буюмларини сотиб, ерни сақлаб қолганини, унинг бугунги бойлиги худди ана шу вақтда кўрган тадбир-корлигидан эканлигини ҳикоя қилади.

Маълумки, пул ҳар қандай жамиятда, ҳар қандай замон-да ижтимоий-иқтисодий ҳаётда жуда катта роль ўйнайди. Айниқса, жамиятда товар-пул муносабатлари ҳукмронлик қиладиган шу пайтда пулнинг одамлар тақдиридаги аҳамия-ти шу қадар ортдики, буни аввало даврнинг илғор фикрлов-чи кишилари, айниқса, соҳибкор, тадбиркорликни ўзига касб қилиб олган кишилар олдинроқ фаҳмлайдилар. Пул қадрини билиш, уни топиш, сарфлаш маҳоратини эгаллаган кишиларгина ҳаётнинг ҳар қандай синовларига бардош бера оладилар, ҳаётда дадил турадилар, ўз иқтисодий мавқеига, ҳатто ижтимоий ва сиёсий мавқеига эга бўладилар. Пул қад-рини билмаслик, уни топиб, уни керакли меъёрларда сарф-лашни уддасидан чиқаолмаслик қашшоқлик ва иқтисодий

тақчилликка маҳкум этади. Пулнинг ана шу сирларини ёзувчи асар қаҳрамони Мирзакаримбой тилидан ҳикоя қилади. «Пул ҳамма нарсанинг отаси,— дейди бой,— пул белга қувват, бошга тож. Пулдор одам қанотли одам, бу қанот билан Мағрибдан-Машириққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пулдор одам Москвагача, Варшавагача боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжисинчи! Бэ!.. Пул шундай азиз нарса, жиян»... «Ерда ҳам ҳикмат кўп,— деб фикрини давом эттиради бой,— ер туғади. Ерга чўпни тиқиб қўйсанг— кўкаради, қучоқ сиғмас дарахт пайдо бўлади, пулчи? Пул ҳам туғади, жуда кўп туғади, тез туғади, айниқса бу замонда пул сертухум бўлиб кетган. Аммо пулни тутуш қийин, еб-ичиб қуйиш жуда осон. Пул асов қушга ўхшайди, сал бўш тутдингми, қўлдан учади-кетади. Ер ҳам туғади, ҳам пулга кишан солади. Ер олган кўкаради, ер сотган қурийди. Мана бу гапни мағзини чақ, жиян!» (10-бет).

Ойбек Мирзакаримбой тимсолида пул қадрини билиш, уни қачон, қаерда қандай мақсадларда, қандай қилиб сарфлаш сирларини билиш, оддий бир одамни катта бойга айланиб кетиши мумкинлигини тасвирлайди. Унинг ҳаёт йўлини тасвирлаш орқали ёзувчи бошқаларни ҳам ана шундай тадбиркорликка, ўз ишига пишиқ-тетик бўлишига даъват этади. Бу чақириқ эса бизнинг бозор иқтисодиётига ўтишдек халқимиз учун жуда жиддий ҳаёт синови шароитида ғоят долзарб ва аҳамиятлидир. Ҳақиқатан ҳам агар одамда, ёзувчи айтганидек, «пишиқ-тетиклик, юраксизлик эмас, ҳар ишда эҳтиёткорлик» каби хислатлар бўлса, унинг бойиб кетиши, ҳаётда ўз ўрнини топиб олиши ҳеч гап эмас. Бунга Мирзакаримбой ёрқин мисолдир. «Мана шу хислатлар орқасида у камтарин маҳалла баққолининг ўғли Каримчиттак кичкина, лекин ҳаракатлари чаққон ва илдам бўлганидан, ҳозир кимсан Мирзакаримбой». Унинг Тошкентнинг турли даҳаларида, Туркистоннинг турли шаҳарларида дўконлари бор. Унга Тошкентнинг атрофларидаги ерлар қарайди, унинг ўғли Ҳакимбойвачча пахта савдоси билан шуғулланади, пахтани қайта ишловчи заводларга эга.

Шунга қарамай у бойлик келтирувчи, бойлигини оширувчи ҳар қандай шароитда, ҳатто кичкина бир имкониятдан ҳам фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади, бу ишга ўғилларини ҳам чорлайди. Натижада улар отаси тириклигидаёқ иқтисодий ҳаётда дадил туриб олганлар. Бой Тошкент атрофида катта-катта ер майдонлари бўлишига қарамай, ўзи яшаётган ҳовлидаги бир парча ердан ҳам унумли фойдаланишга, бирор қарич ернинг бўш турмаслигига, ҳатто кесиб олган дарахтлар тўнкаси ўрнида ҳам экин экиб ҳосил олишга ҳаракат қилади.

Бой тўнкаларни кўпориш ва ерни тозалашни Йўлчиға буюрар экан, кўйидагиларни уқтиради: *«Бу зарур иш. Биринчидан, ер очилади. Озгина ер эмас бу. Тахминан чораккам бир таноб, ёни-бери қўшилиб бир танобдан мўл ер қўлга киради. Кейин яхшилаб чопасан. Ярмига сабзи, ярмига картошка экасан. Шу билан қишлигимиз бемалол чиқади. Яна бу жойда қанча ўтин ётибди. Ўтинсиз қозон қайнамайди, чироғим. Ҳар нимани бозордан олаберсанг, Сулаймоннинг ғазнаси ҳам чидамайди, жиян. Рўзғорни билиш керак...»* (21-бет).

Ҳа, Мирзакаримбой айтганидек, «рўзғорни билиш керак». Демак, рўзғор жуда катта илмдир. Уни билган кишиларгина иқтисодий-ижтимоий ҳаётда қийналмай яшайдилар. Бунга бизнинг ҳаётимизда ҳам мисоллар кўп. Масалан, рўзғорни билиш сирларидан бири — давлат томонидан ажратиб берилган томорқа ерларидан унумли фойдаланишдир. Бундай иқтисодий қийинчилигимизни олдиндан билган Президентимиз И. А. Каримов собиқ Иттифоқ давридаёқ аҳолига уй-жой ва шахсий ёрдамчи хўжалик юритиш учун ер майдонлари ажратиб берган эди. Бу гоят катта тадбир ва жасорат эканини бугун халқимиз сезиб турибди. Ана шу ерлардан самарали фойдаланаётган тадбиркор кишилар ўз иқтисодий ётларини яхшилаб олмоқдалар, иқтисодий қийинчиликларни осон енгмоқдалар. Бироқ, жуда кўп туманларда, қишлоқларда шахсий ёрдамчи хўжаликлар учун ажратиб берилган унумдор ер майдонлари турли сабаблар туфайли бўш ёки самарасиз ётибди. Бунга бундан буён йўл қўйиб бўлмайди.

Бунда иқтисодий билим бериш, иқтисодий фикр уйғотиш муҳим аҳамият касб этади. **Мирзакаримбойлар тимсоли — иқтисодий тарбиянинг ишонарли воситасидир.**

Ҳозирги иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш шароитида мулкдорлар табақасини — қатламини шакллантиришда Мирзакаримбойнинг ўғитлари, амалий ишлари ибрат бўла олади. Янги иш бошлаётган ишбилармон-у тадбиркорлар Мирзакаримбойдан (Ойбекдан) кўп нарса ўрганишлари мумкин.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Фитратнинг «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» асари мазмунини изоҳланг.

2. Фитрат Европа тараққиётида Ироқнинг таъсири ҳақидаги фикрини нима билан исботлайди?

3. Фитрат Бухоро хунармандлари Фарб саноатчилари билан рақобатида энгиб чиқишлари учун қандай иқтисодий воситаларни таклиф этди?

4. Фитрат ердан самарали фойдаланиш учун қандай ғояларни илгари сурди?

5. Нима учун Фитрат тижорат ва савдо ишини муваффақиятли бўлиши учун маърифатли бўлиш ғоясини илгари сурган?

6. Фитрат Туркистоннинг тоғ саноатининг мустақиллик учун аҳамияти ҳақида. Унинг «ихрож санъати» ва «амал санъати» ғоялари мазмунини изоҳланг.

7. Ойбекнинг «Кутлуг қон» романи ҳақида қандай фикрдасиз?

8. Ойбек бозор муносабатларини ўрганишда «Назарий иқтисодиётни ўрганиш зарурлигига нима учун эътиборни қаратган?

9. Ойбек Мирзакаримбой образи орқали қандай миллий тадбиркорлик тимсоли вакилини беради?

10. Мирзакаримбой банк, фойда, фоиз, вексель, кредит каби бозор категорияларини қандай тушунади?

11. Мирзакаримбой ер ва унинг қадр-қийматини қандай тушунтиради? Бугун бу қарашларнинг аҳамиятини қандай изоҳлайсиз?

12. Ойбекнинг мулк тўғрисида асосий масала, бойликка эга бўлиш эмас, балки уни сақлай олиш ва кўпайтириб бориш деган ғоясини қандай тушунасиз?

13. Ойбекнинг мулкдор бўлиш хислатлари ҳақидаги ғояларини қандай изоҳлайсиз?

14. Ойбек савдо маданиятини қандай бадий чизгилар орқали тасвирлади?

Фойдаланилган адабиётлар

1. И. А. Каримов. «Ўзбекистон — бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли». Т., 1993 й.
2. И. А. Каримов. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли». Т., 1992 й.
3. И. А. Каримов. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». Т., 1995 й.
4. И. А. Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Т., 1997 й.
5. И. А. Каримов. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». Т., 1997 й.
6. И. А. Каримов. «Биздан озод ва обод Ватан қолсин». Т., 1994 й.
7. И. А. Каримов. Метин иродали инсонлар юртига эҳтиром — Хоразм вилояти сайловчилари билан учрашувда сўзлаган нутқ. 1999 йил 24 декабр — Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. 8-жилд, Т., «Ўзбекистон», 2000 й.
8. И. А. Каримов. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш — энг муҳим вазифамиз. Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 11 февралдаги Мажлисида сўзлаган маъруза — Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд, Т., «Ўзбекистон», 2000 й.
9. И. А. Каримов. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз — Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 февралдаги мажлисида сўзлаган маъруза — «Халқ сўзи», 2001 йил, 16 феврал.
10. И. А. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1999 й.
11. Алишер Навоий. «Маҳбуб ул-қулуб». Т., 1993 й.
12. Абу Али ибн Сино. «Гиббиёт достони». Т., 1990 й.
13. Амир Темур. «Темур тузуклари». Т., 1992 й.
14. «Амир Темур ва Шарқ иқтисодий мероси». Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари. (Масъул муҳаррир — проф. А. Сотволдиев ва проф. Қ. Йўлдошев).
15. «Қуръони Карим». Т., 1992 й.
16. Ҳадислар. 2-жилд. Т., 1997 й.

17. Захириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». 1989 й.
18. Григорян С. Н. «Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока». М., 1966 г.
19. «Избранные произведения мыслителей Ближнего и Среднего Востока». Т., 1961 г.
20. Н. Иброҳимов. «Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати». Т., 1993 й.
21. История Узбекской ССР. Т., «С древнейших времен до середины XIX века». Т., 1967 г.
22. «Иқтисодий таълимотлар тарихи». Дарслик. Т., 1997 й.
23. «История экономических учений». Т., I Учебник. М., 1989 г.
24. Кувшин В. «Сиёсий иқтисод оламига етти саёҳат» Т. 1990 й.
25. «Очерки истории Арабской культуры V—XV. вв» М., 1982 г.
26. А. Раззоқов. «Бой меросимизни ўрганайлик». «Иқтисод ва ҳисобот». 1993 й. 3-сон.
27. А. Раззоқов. «Зардуштийнинг ўнг ва чап қўли». «Ишонч», 1993 й. 21 апрел.
28. А. Раззоқов. «Улугбек ва ислохотлар». «Ишонч», 1999 й. 19 май.
29. Ҳ. Собиров. «Фитратнинг иқтисодий қарашлари». «Ўзбекистон овози», 1997 й. 23 октябр.
30. Тимофеев И. «Беруний», Т., 1986 й.
31. Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг», Т., 1990 йил.
32. Форобий. «Фозил кишилар шаҳри», Т., 1990 йил.
33. А. Ўлмасов, М.Шарифхўжаев «Иқтисодиёт назарияси». Дарслик, Т., 1995 й.
34. Қ. Йўлдошев. Бозор иқтисодиёти, моҳияти, тузилиши ва вазифалари, А., 1993 й.
35. Қ. Йўлдошев. «Алишер Навоийнинг ғоялари». «Иқтисод ва ҳисобот». 1996 й., 2-сон.
36. Қ. Йўлдошев, Қ.Муфтайдинов. «Иқтисод илми асослари». А., 1996 йил.
37. Қ. Йўлдошев, Қ.Муфтайдинов. «Иқтисодий билим асослари», ўқув қўлланма. 2-нашри. «Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1999 йил.
38. Қ. Йўлдошев. «Ибн Синонинг иқтисодий қарашлари». «Андижоннома», 1998 йил 3 ноябр.
39. Қ. Йўлдошев. «Абу Наср Форобийнинг иқтисодий қарашлари». «Андижоннома», 1998 йил 20 ноябр.

40. Қ. Йўлдошев. «Юсуф Хос Ҳожибнинг иқтисодий қарашлари». «Андижоннома», 1998 й. 31 декабр.
41. Қ. Йўлдошев, Қ.Муфтайдинов. «Амир Темурнинг иқтисодий қарашлари». «Андижоннома», 1999 йил, 28 май.
42. Қ. Йўлдошев, Қ.Муфтайдинов. Ибн Халдуннинг иқтисодий қарашлари. «Андижоннома», 1999 йил, 28 май.
43. Қ. Йўлдошев, Қ.Муфтайдинов. «Ибн Халдуннинг иқтисодий қарашлари — Республика ижтимоий — иқтисодий тараққиётининг истиқболлари ва долзарб муаммолари» тўплами. - А. «Ҳаёт» нашриёти, 2001 йил.
44. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Т., 1998 й.
45. Н. Тухлиев. Ўзбекистон республикаси иқтисодиёти. Т., 1998 йил.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. XXI аср бўсағаси ва ўзбек иқтисодий таълимоти	7
(Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг иқтисодий концепцияси)	7
1. Бозор иқтисодиёти йўлини танлаш боиси нимада?	7
2. Бозор иқтисодиётининг умумий тамойиллари	9
3. Бозор иқтисодиётига ўтиш йўлларининг хилма- хиллиги ва Ўзбекистоннинг ўзига хос йўли	10
4. Беш тамойил - бозор иқтисодиётига ўтиш Ўзбекистон концепцияси асоси	12
5. Иқтисодий концепциянинг янги жиҳатлари	21
II боб. Қадимги Шарқ иқтисодий таълимотлари	28
1. Қадимги Ҳиндистон иқтисодий таълимотлари	29
2. Қадимги Ўрта Осиё иқтисодий таълимотлари	30
3. Қадимги Хитой иқтисодий таълимотлари	33
III боб. Ислом иқтисодий қадриятлари	37
1. «Қуръони Карим»даги иқтисодий қадриятлар	38
2. «Ҳадис»лардаги иқтисодий қадриятлар	38
3. «Мухтасар» асарининг иқтисодий ғоялари	50
IV боб. Уйғониш даври Ўрта Осиё иқтисодий ғоялари	54
1. Абу Наср Форобийнинг иқтисодий ғоялари	54
2. Абу Али ибн Синонинг иқтисодий ғоялари	58
3. Абу Райҳон Берунийнинг иқтисодий қарашлари	60
4. Юсуф Хос Ҳожибнинг иқтисодий ғоялари	61
5. Низомул-мулкнинг иқтисодий қарашлари	67
V боб. Амир Темур ва темурийлар даври иқтисодий таълимотлари	77
1. Амир Темурнинг иқтисодий сиёсати	77
2. Мирзо Улуғбекнинг иқтисодий ислоҳотлари	82
3. Алишер Навоийнинг иқтисодий даҳоси	84
4. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг иқтисодий ғоялари	91
5. Ибн Халдуунинг иқтисодий қарашлари	95
VI боб. XX аср бошларида ўзбек иқтисодий тафаккури	105
1. Абдурауф Фитратнинг иқтисодий ғоялари	105
2. Ойбек баён этган иқтисодий қарашлар	115
Фойдаланилган адабиётлар	123

Қ. МУФТАЙДИНОВ, Қ. ЙЎЛДОШЕВ

**ШАРҚ ИҚТИСОДИЙ
ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ**

Ўзбек тилида

*Муҳаррир С. Мирзахўжаев
Тех. муҳаррир В. Веремеюк
Мусаҳҳиҳ З. Каримова*

ИБ № 319

Теришга берилди 15.02.02 й. Босишга рухсат этилди 12.04.02 й.
Бичими 84x108 1/32. Шартли босма табағи 3,36. Нашр босма табағи
5,0. Адади 1000 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма №34

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент—129,
Навобий кўчаси, 30-уй. Нашр рақами № 27.

«Атларинт» МЧЖ босмахонасида босилди.
Тошкент, Ҳ. Байқаро кўч., 51